

ઓ જા'યા, જા'યા, આકાશ! તું કાં મ્હને  
જેયકી લઈને નવ રાખે નિજ અંગમાં?

[ વિધવાનો વિલાપ. પૃ. ૪૧ ]

# કુસુમમાળા.

સંગીતકવ્યોના સમુદાય.

રચનાર

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, બી. એ.

બ્રહ્મ જંગલો; વાંદરા.

---

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

મેનેજર—પ્રિન્ટિંગવર્ક એન્ડ બુક્સ એજન્ટ્સ;  
અમદાવાદ.

આવૃત્તિ છઠ્ઠી

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૭૪

ઈ. સ. ૧૯૧૮

---

કિંમત ~~૨૦~~ ૩૧-૨૧/-

---

આ પુસ્તકની માલિકી સને ૧૮૬૭ ના રપ મા  
અંકટ પ્રમાણે નોંધેલી છે.

સુખ્ય એજન્ટ  
એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની;  
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ.

જોડાયેલ  
કલમ 1. 32

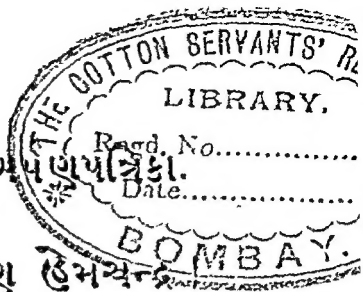
34101

દિ ૩૧/૦૧  
(૧૯૬૬)



34101

અમદાવાદ-શાહપુર વનમાળાવાંકાની પોળમાં 'શ્રી અંગિકા વિનય'  
પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદે છાપી.



પહેલી આવૃત્તિની અપૂર્ણપત્રિકા.

સાધુચરિત નારાયણ હિમચન્દ્ર

શિખરિણી.

ઊઠી જે સ્વચ્છન્દા હૃદયગિરિથી કાવ્યસરિતા,  
 વહી ચાલી મન્દા કહી, કહી કુદી તેહ ત્વરિતા;  
 પછી શુષ્કારણે પડી જ સહસા સેર ચિરમી,  
 કોધા ચત્નો ડોટિ તદ્દપિ લહરી પાછી ન રમી. ૧

લમતો દેશોમાં અજળ કહી જાહગર તહિં,  
 ચઢ્યો આવી સાધુ, હોઈ સંરિત ડૂળી રણ મહિં;  
 સાણી મન્ત્રો મોઘા કઠણ પથરે દંડ પ્રહર્યો,—  
 અને જો ! ચાલ્યો ત્યાં ઊંછળી જાળવેગે જળઝરો; ૨

ફરી ચાલી પેલી કવિતસરિતા સત્પર રણે,  
 હજી ના સૂકાઈ;—વહું વહું હું તો ધન્ય તુજને;  
 તુંને સાધુ શો હું ઉપકૃતિ તણો આપું જાદવો ?  
 સમર્પું હો આ એ સરિતલહરી-અર્ધ સધગો. ૩

સ્નેહાશ્રિત નરસિંહરાવ ભોળાવાય.



### છઠ્ઠી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ આવૃત્તિ પ્રબલ સમક્ષ મૂકતે પૂર્વવત્ સંતોષ તથા આભારની વૃત્તિ પ્રગટ કરું છું.

હાલના મોઘવારીના સમયને લીધે શાળાખાતાની મંજૂરીથી કીમતમાં વધારો કરવો પડ્યો છે. બજારની સ્થિતિ સુધરી જશે તો સાતમી આવૃત્તિની કીમત પૂર્વવત્ રાખી સકાશે એમ આશા છે.

વાંદરા

તા. ૨૫ મી મે ૧૯૧૮

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

### પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ આવૃત્તિ વિશે વિશેષ કહેવાનો પ્રસંગ નથી. વાચક વર્ગ તરફથી મળ્યે જતા સત્કાર માટે ઉપકારયુક્ત સંતોષવૃત્તિ દર્શાવવાના કર્તવ્ય ઉપરાંત બીજું એક કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. ‘કુસુમમાળા’ હાઈસ્કુલના અભ્યાસક્રમમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર કરવામાં આવી છે. આ માટે બુક કમિટિના મેમ્બરોનો તેમ જ કેળવણી ખાતાના અધ્યક્ષનો અનંતકરણથી આભાર માનું છું. એ મંજૂરીથી મહને લાલ થવાનો તે તો અદ્ય છે; પરંતુ હેને પરિણામે આ કાવ્યોનો પ્રચાર વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમાં થવાથી ગુર્જર પ્રબલની સેવા આણુધારી રીતે મહારે. હાથે વધારે વ્યાપક સ્વરૂપમાં થઈ સકશે, એ ઝોછા સંતોષની વાત નથી.

## ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ કાવ્યોનો સમુદાય પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૮૭માં પ્રગટ થયો હતો; તે પછી ૧૫ વર્ષ બીજી આવૃત્તિ અને ત્રીજી પાંચ વર્ષ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ; અને હવે પાંચ વર્ષને અંતરે ચોથી આવૃત્તિ રસિક વર્ગ આગળ મૂકવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. આમ પચીસ વર્ષમાં ત્રણ આવૃત્તિયો થઈ તે ઉપરથી કવિત્વ-સાહિત્યની અભિરુચિનો પ્રજામાં વેગ માપવો એ, અન્ય સાધનોના દર્શનથી, અનુચિત ગણાશે. પરંતુ આ કાવ્ય-સમુદાયને રસિક વર્ગ તરફથી સત્કાર મળે છે તે માટે તો આનન્દપૂર્વક આભાર જ માનવો એ કર્તવ્ય છે.

પરંતુ આમ કરવાની સાથે એ એક વ્યક્તિયોની ક્ષમા માગવાની જરૂર છે. આજથી અઢી ત્રણ વર્ષ ઉપર વર્તમાન-પત્રોમાં રાજકોટની સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદ ષાળત ઉકળાટલરી ચર્ચા ચાલી રહી હતી તે પ્રસંગે એક પાસી ગૃહસ્થે એમ સ્થિતિદર્શન કર્યું હતું કે—“રા. નરસિંહરાવની કવિતા હવે લોકોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરતી નથી; હેમની કવિતાનો કાળ હવે ઊતરી ગયો છે.”—કાંઈક આ તાત્પર્યનાં વચનો એ ગૃહસ્થના ચર્ચાપત્રમાં હતાં. એ ગૃહસ્થની આજ મહારે પ્રથમ ક્ષમા માગવી જોઈશે. કેમકે હેમને મન “દ્રશન”માંથી ઊતરી ગયેલો પદાર્થ ફરીથી રજુ કરવાની ધૃષ્ટતા આજ હું કરું છું. બાકી ગુજરાતની સાહિત્યરસિક

પ્રલતને કવિતાના વિષયમાં પણ “ ફેશન ” ને પૂજનારી ચંચલ પ્રતિની નારીની કક્ષામાં મૂકવાનું અપમાન હું તો નહિં કરું. તેમ જ કવિત્વનાં સનાતન સ્વરૂપો અને આત્મ-નરયો કાળના ફેરફારને વશ હોય એ પણ માનતે સંકોચ લાગે છે. પછી આ કાવ્યસંપ્રદયમાં સ્થાયી કવિત્વના અંશે નહિં હોય તો ભલે તે ગોચર વિસ્મરણના અન્ધકારમાં દૂષી જાઓ. તે માટે જેદ વ્યર્થ જ થશે; અને તે જેદ કરવાનો સમય હજી નથી આવ્યો એટલું આશ્વાસન છે.

ઉપરના પ્રસંગના કેટલાક માસની પૂર્વે એક મહારા તરુણ મિત્રે એક માનિકમાં અનુક્ર વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનું સિંહાપલોકન કરતાં મહારી એકંદર કવિતા ઉપર દોષોક્તિઓ અને વધા આપેલા જાહેર્યા હતા, અને ભવિષ્યમાં એ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરી “ તા. રમણભાઈ તથા નરસિંહરાવે ” કવિતા સંબંધી ભૂલ્યસરેલા વિદ્વાન્તો ફેલાવ્યા છે તેનું ખંડન કરવાનું વચન પણ આપ્યું હતું. એ મિત્રે હજી સૂધી એ વચન પાળ્યું નથી, તેમ જ મહારી કવિતા ઉપર મૂકેલા આક્ષેપોનું સમર્થન કર્યું નથી, તેથી મહારે સુધરવાનો માર્ગ હાલ તો નથી; એટલે એ સુવકની પણ દુઃખા માગીને જ હાલ સંતોષ માનું છું.

ખાકી એટલું તો જમાનાનાં ચિહ્નોમાંથી દર્શન થાય છે ખરું કે ( pseudo-Sufism ) કૃત્રિમ સૂફીવાદનો લેખારા પહેરનારી કવિતા હમણાં હમણાં સાહિત્યનાં જળરમાં રહેલી

હોવાની સાથે સરતી થઈ છે; તેમ જ દેશાભિમાન વગેરે સંકુચિત ભાવોનાં ગાનો હોડોનાં અન્તઃકરણને, ખુશામદની મારફત, આકર્ષણ કરતાં થયાં છે. દેશાભિમાનનો વિષય કવિ-ત્વના વ્યાપારમાં પ્રવિષ્ટ ના થાય એમ કહેવાનો હેતુ નથી. પરંતુ પરમ પિતાની વિસ્તીર્ણ માનવ પ્રજાનાં જીવનતત્ત્વોની આગળ એ વિષય નિર્વિવાદ રીતે સંકુચિત જ ગણાશે; તેમ કવિતા એ વિષયને સમર્થ રીતે છેડી સકે તે પ્રસંગો અને પ્રકારો વિરલ જ છે; કવિતાના ચિરસ્થાયી વિષયો—માનવ-હૃદયનાં અને સૃષ્ટિનાં ઊંડાણો અને સંચલનો—તે તો કવિ-ત્વનાં સનાતન તત્ત્વો જોડે નિરંતર જોડાયલાં હોઈ એ વિષય-ની કવિતા સર્વકાલીન થવાને પાત્ર ગણાશે. રસિક વર્ગ આગળ આ યોથી વાર રજૂ કરવામાં આવતાં કાવ્યોમાં એ યોગ્યતા અદ્યાંશે પણ હશે તો હું સુભાગ્ય ગણીશ; નહિ હોય તો, ઉપર કહ્યું તેમ, ભલે એ વિસ્મરણના અન્ધકારમાં વિલીન થાઓ !

એક નહાની વાતનો ખુલાસો આજ ઉમેરવો ઇષ્ટ લાગે છે. આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રથમ પ્રગટ થયો તે વખતે પ્રસ્તાવનામાં તેમ જ મુખપૃષ્ઠ ઉપર ‘સંગીત કાવ્યો’ એ શબ્દ મૂકે યોગ્ય હોતો. તે શબ્દની યોગ્યયોગ્યતાની પરીક્ષા કરી એ શબ્દ તરફ રા. રમણભાઈ મહીપતરામે અરુચિ દર્શાવી હતી. § આ વિશે



વિસ્તારથી ચર્ચા સ્વતન્ત્ર લઘુ લેખમાં કરવાની હું ઇચ્છા રાખું-  
છું; \*અહિં લ'ખાણુ અને અપ્રાસંગિકતા અનિષ્ટ છે. આ સ્થળે  
માત્ર એટલું જ કહું છું કે 'સુખોદયિન્તામણિ'ના વિવેચનમાં  
તેમજ 'કાન્તા' નાટકના વિવેચનમાંનું સ્વ. નવલરામભાઈએ  
'સંગીત કવિતા' શબ્દ lyric ના અર્થમાં વાપર્યો જણાય છે,  
તે તરફ મહારું લક્ષ્ય બે એક માસ ઉપર ગયું. મહેં શબ્દ  
ચોજ્યો તે વખતે નવલરામભાઈએ ચોજેલા શબ્દના સંસ્કાર  
મહારા મગજમાં હશે કે કેમ તે પૃથક્કરણ કરવું અશક્ય છે,  
ગમે તેમ હો, પરંતુ એ શબ્દચોજનાને નવલરામભાઈ તરફ-  
થી સ્વતન્ત્ર રીતે પુષ્ટિ મળે છે.

સતારા નિલ્લે

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

તા. ૨૨-૧-૧૨.

### ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ આવૃત્તિનો પ્રસંગ કાંઈક બહેલો આવ્યો તેથી ગુર્જર  
પ્રજાનો આભાર માનવો જોઈશે.

\* સંગીતકાવ્ય અને સંગીતને સંબંધે 'સંગીતમંજરી'ના સંપાદક  
રા. હિ. ગ. અંજારિયાએ પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં કેટલીક અવ્યવસ્થા  
ઉપજાવનારી શબ્દચોજના તથા ચર્ચા કરેલી છે તે પણ ઉપર કહેલા  
લઘુ લેખમાં તપાસવાની ઉમેદ રાખું છું.

§ નવલચિન્તાવલી ભાગ ૨ જો, પૃ. ૨૨૫મું જાવો.

+ નવલચિન્તાવલી ભાગ ૨ જો, પૃ. ૧૮૮મું જાવો.

ખીજી આવૃત્તિમાં અને આ આવૃત્તિમાં મહત્વના ફેરફાર કશા નથી. માત્ર એક બે કાવ્યોનાં નામ ફેરવ્યાં છે. 'માનવબુદ્ધિ' (પૃ. ૨૨), અને 'પ્રેમીજનનો મંડપ' (પૃ. ૫૫), એ બે નામો અસલના દીર્ઘસૂત્રી નામને બદલે મૂક્યાં છે તેથી સુગમતા થશે.

લેખનપદ્ધતિમાં આ કાળના મહારા કાયમ જેવા થયેલા વિચાર પ્રમાણે કવચિત્ ફેરફાર કર્યો છે, તે તરત જણાઈ આવશે.

ઈ. સ. ૧૯૦૭.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

### ખીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

કુસુમમાળાની પ્રથમ આવૃત્તિ છપાયા પછી ચૌદે વર્ષે ખીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. કેટલીક મુદતથી એ પુસ્તક માટે માગણી ઘણે સ્થળેથી થવાને લીધે ખીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરતાં તહેમાં જરૂર જેટલા ફેરફાર કરવા આવશ્યક લાગ્યા. મહત્વના ફેરફાર કશા નથી. બેડણી સુવ્યવસ્થિત કરી છે, તથા કેટલાક શબ્દોના ફેરફાર કર્યા છે.

મુખપૃષ્ઠ સહામે એક ચિત્ર ઈંગ્લાંડમાં કરાવીને મૂક્યું છે તે પુસ્તકના બાહ્યસ્વરૂપમાં આકર્ષણ ઉમેરશે એમ આશા છે. કીમતમાં ફેરફાર આ ઉમેરો છતાં પણ કર્યો નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૨.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

## ત્રિહાસી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ ન્હાના ગુસ્તકને મોટી પ્રસ્તાવના કરી “ માથા કરતાં મોટી પાઘડી ” ત્રિહાસવાની જરૂર નથી તેમ ઇચ્છા પણ નથી. તેથી ફક્ત હામાં આવેલી કવિતાનો ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ, ગોઠવણ, વર્ગરેને સંબંધે અવશ્યના એ ગોલ બોલી બંધ રહીશ.

કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ શું, આપણા આ દેશની કવિતાની પદ્ધતિથી કાંઈક જુદી પદ્ધતિની પાશ્ચાત્ય દેશની કવિતા કેવી લખાયછે, હેનો પરિચય શુષ્ક વિવેચનની ચર્ચાથી નહિ પણ ઉદાહરણથી જ ગુર્જર પ્રબળના સુઝ ચાતુર્યને કરાવવો, તથા ત્રિહાસી કવિતા તરફ ત્રિહાસની રચિનો પ્રવાહ ચલાવવો, એ ઉચ્ચગ્રાહી ઉદ્દેશથી આ ન્હાનાં સંગીતકાવ્યનો સમુદાય પ્રગટ કર્યોછે. તે ઉદ્દેશ સફળ થવો ન થવો અદૃષ્ટાધીન છે.

મોટા ઝાંશે આ બધાં \*સંગીતકાવ્યો છે. ગોઠવણનો ક્રમ,—†ધ્યાનાત્મક સંગીત, ‡રસાત્મક સંગીત, §વર્ણના-

\* સંગીત કાવ્ય=Lytic.

† ધ્યાનાત્મક સંગીત=Meditative Lyric.

‡ રસાત્મક સંગીત=Pathetic Lyric.

§ વર્ણનાત્મક કાવ્ય=Descriptive Poem.

ત્મકે કાવ્ય,—એમ કાંઈક છે. પછી માંહિં પેટાલેદના ક્રમ  
ઝીણા છે તે ચતુર વાંચનારને જણાઈ આવશે જ.

કાવ્યોમાં શબ્દોની લેખનપદ્ધતિ ચાલૂ શાળાની અવ્યવ-  
સ્થિત પદ્ધતિથી કાંઈક ભિન્ન માર્ગે જતી છે. પરંતુ તે  
બધુ પત્તિ તથા ઉચ્ચારને અનુસરીને અમુક નિયમાનુસાર છે  
એટલું જ આ સ્થળે કહેવું બસ છે. કાવ્યોમાં વિરામાદિકનાં  
ચિહ્ન, ચરણના માપને અર્થે ન મૂકતાં, વાક્યાર્થના  
અંગબદ્ધને અનુલક્ષી મૂક્યાંછે, તેથી અર્થ કાંઈક મુગમ થશે  
હેવી આશા છે.

અન્તે કાવ્યો ઉપર થોડી ટીકા આપીછે, તે ઉપરથી  
અર્થ કોઇ કોઇ ઠેકાણે સંશયગ્રસ્ત હશે ત્યાં સ્પષ્ટ થશે  
હેવી આશા છે.

૧૮૮૭.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.



# નરસિંહરાવ ભોળાનાથનાં પુસ્તકો.

( દરેકનું પોસ્ટેજ જુડું )

નામ.	કિંમત.	મળવાનું ઠેકાણું.
કુસુમમાળા.		એન.એમ. ત્રિપાઠીની કંપની
( સચિત્ર આવૃત્તિ છઠ્ઠી ) ૦-૧૦-૦		મુંબાઈ.
*હૃદયવીણા—		રા. જીવનલાલ અમરશી
( આવૃત્તિ બીજી ) ૧-૦-૦		મહેતા, અમદાવાદ.
પ્રેમાનન્દનાં નાટકો—		નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
( નિબંધ ) ૦-૬-૦		બંધૂ અંગલો; વાંદરા.
નવલરામ.	૦-૨-૦	” ”
દય ક્ષમા અને શાન્તિ ૦-૨-૦		એકેટરી પ્રાર્થના સમાજ,
લક્ષ્મિ અને નીતિ. ૦-૦-૬		
બ્રાહ્મવર્મ. (અંગ્રેજી) ૦-૪-૦		અમદાવાદ.
સ્મરણ સંહિતા ( સચિત્ર-એક કરુણ પ્રશસ્તિ. ) ૧-૪-૦		
નૃપુરઝંકાર ( નવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ ) ૧-૦-૦		

લખો—જીવનલાલ અમરશી મહેતા

પીરગઢાહરોડ; અમદાવાદ.

\* હૃદયવીણા --નરસિંહરાવ ભોળાનાથ કનૈથી ગણુ મળશે.

## અનુક્રમણિકા.



વિષય.	પૃષ્ઠ.
મંગલાચરણ.	૧
અવતરણ.	૨
સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ	૩
કાળચક્ર.	૪
અમૃતત્વસિન્ધુ	૫
ગિરિશૃંગ.	૬
દિવ્ય મન્દિર તથા લેખ	૭
વિનીતતા.	૮
નદીકિનારે	૯
સરોવરમાં ઊભેલો યગ	૧૧
દિવ્ય ટહુકો	૧૨
ગર્જના.	૧૩
સરિત્સંગમ.	૧૪
મેઘવૃષ્ટિવાળી એક સાંઝ.	૧૫
લાગટ ઘાટ પછી એક સ્ત્રીવારનો સમય.	૧૬
એક અદ્ભુત દેખાવ.	૧૭
દિવ્ય કાવ્ય.	૧૮
અનુત્તર પ્રશ્ન	૨૧
માનવપુદ્ગુલ.	૨૨
અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ.	૨૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રેમસિન્ધુ.	૨૭
પ્રેમનાં સ્વરૂપ.	૨૮
પ્રેમ.	૨૯
‘બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.’	૩૦
આનન્દ-આવારા.	૩૧
કવિનું સુખ.	૩૨
ફૂલની સાથે રમત.	૩૩
કરેણી.	૩૪
આશાપંખીડું.	૩૫
વિધવાનો વિલાપ.	૩૮
નદનદીસંગમ.	૪૩
કર્તવ્ય અને વિલાસ.	૪૫
વેપદમાં ધારણ કરનાર ણી.	૪૭
મેશ્ર થયેલી બે છાયા.	૪૮
સ્કંકરોહોધન.	”
સમસમયે એક કુસુમપાત્રની ભેટ મોકલતાં.	૫૧
અભિનન્દનાટક.	૫૩
હારી કાન્તિ, પ્રેમ અને આત્મા.	૫૪
મીઞનનો મંડપ.	૫૫
વસન્તની એક સાંજ.	૫૭
ગાનસરિત.	૫૮
હારી છળિ નથી.	૬૦
હુનાળાના એક પુરોડનું સ્મરણ.	૬૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શિયાળાનું સહવાર. ....	૬૩
કોયલનો ટહુકો. ....	૬૫
મધ્યરાત્રિયે કોયલ. ....	૬૬
રાત્રિયે કોયલ. ....	૬૭
વસન્તમાં એક સહવારનો સમય. ....	૬૮
હૃદયપ્રતિબિમ્બ. ....	૬૮
એક નદી ઉપર અજવાળી મધ્યરાત્રિ. ....	૭૧
ટેકરિયોમાં એક સાંજનો સમય. ....	૭૨
કોયલ. ....	૭૪
રાત્રિ. ....	૭૫
સૂર્યોદય. ....	૭૭
મન્દ્યા. ....	૭૮
મેઘાડમ્બર. ....	૮૦
લાગટ હેલી બિઘડતી વખતની રચના. ....	૮૨
મેઘગર્જન. ....	૮૫
પ્રભાત. ....	૮૬
મેઘ. ....	૮૭
ચંદ્ર. ....	૮૨
અવસાન. ....	૮૭
ટીકા. ....	૮૮





## મંગલાચરણ.

શાદ્દલ  
વિદીહિત.

નાચે ગાન કરી અમીનું ઝરણું, બચ્છાં પાન પ્રેમે કરે  
કોડીલા કવિયો, અને અમૃત તે સત્સવ્યમૂર્તિ ધરે;  
જેને દિવ્ય વને રમે ઝરણું એ, તે શારદા મુજને,  
આપો એક જ બિન્દુ એ ઝરણું, એ માણું હોની કેને.

## અવતરણ.

તોટક. રમતાં સમતાં દર્દી દિવ્ય વને,  
કુલડાં જડિયાં ફૂલોં મુજને,  
ખડુ વેળ રહ્યાં પડોં મુજ કેને,  
ગૌર્યો આજ દર્દે રસિકો ! તહમને. ૧

ખડુ વેળ રહ્યાં પણ દિવ્ય ખવાં  
ન ગયાં કરમાઈ, ખોલ્યાં ખમણાં,  
સહુ તેતણ્યો આજ વિવેકગુણે  
ગૌર્યો માળ દર્દે રસિકો ! તહમને. ૨

મૃદુ ગન્ધ મનોહર કોઈ વિશે,  
 વળી ઉત્કટ ગન્ધ ખોળે વિલસે,  
 વળી કોમલિ ગન્ધ ગલીર સુવે,  
 ગણિયા નહિ જાય અહિં સહુ એ. ૩

વળી રંગ અનેક, ઝીણુ, કુમળા,  
 વળી દીપ્ત, ગલીર, અને વિમળા,  
 રમતા વિવિધ કુલડે સઘળા,  
 મળી નૈન દિયે સુખ તે રસીલા. ૪

ઋતુ સર્વતાણી કુલડાં ખોલિયાં,  
 તહિં એક સમે સઘળાં મળિયાં,  
 સહુ તેહની માળ વિવેકશુણે,  
 રસિકો ! ગૂંથો આજ દઉં તહમને. ૫

સહુ રંગ લેખે અનુકૂળ રીતે,  
 વળી ગન્ધવિશેષ કહિં ન પીડે,  
 લ્યમ એ કુસુમોત્પળી આજ દિને  
 ગૂંથો માળ દઉં રસિકો ! તહમને. ૬

# કુસુમમાળા.

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ.

રેખાવૃત્ત. અહિંયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું હૂતું,  
અહિંયાં પાટણ જૂતું અહિં આ લાંબું સૂતું,  
અહિંયાં રાણીવાવ્યતણું આ હાડ પડેલાં,  
મહોટા આ અહિં પુરજ મળ્યા માટીના લેળા. ૧

એમ દઈ દઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,  
પાટણપુરી પુરાણ ! હાલ તુજ હાલ જ હાવા !  
ગુંજરાતનો પૂત રહી ઊભો આ સ્થળમાં ,  
કાણ એહવો જેહ-નયન લીંબ્યાં નહિં જળમાં ? ૨

જળ નિર્મળ લઈ વહે કુમારી સરિતા પેલી,  
નહાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાજે ઘેલી,  
ધ્વજકરુણા ખરે, વહી આ નદીસ્વરૂપે,  
સ્મિત કરી પ્રીતિભરે, ભરે આલિંગન તુંપે; ૩

તુંપે, પાટણ ! દયા ધરતીં એ સૂચવતી,-  
લલે કાળની ગતિ મનુજકૃતિને ખૂણવતી,

( ૪ )

મુજ પ્રેમસરિતપૂર વહું જાશે અણખૂટયું,  
છો ધનવિલવ લૂંટાય, ઝરણ મુજ જાય ન લૂંટયું. ૪

તોડી પર્વતશૂઝી મનુજ મદલરિયો મહાલે,  
જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગળે કાળ જ તે કાલ્યે,  
ને મુજ તનડું ઘડયું કોમળું પાણીપોચું,  
તે તો તેમનું તેમ રહે યુગ અનન્ત પહોચું. ૫

### કાળચક્ર.

રોળાવૃત્ત. મહાનદીનો ઓઘ ઘુઘવતો ચાલ્યો જાયે,  
કાળચક્રનો ત્યહાં પડે ચીલો ન જરા એ;  
ગગનચુમ્બો ગિરિરાજ ઘડ્યો કઠણ પથરાયે,  
કાળતાણું ત્યહાં ચક્ર ઘસાઈ ખાંડું થાયે. ૧

ધ્યાન ધરતો ઊંડું પડ્યો નલ લણી નિહાળે  
સિન્ધુરાજ ગમ્ભીર ઘોષ કરતો કંઈ મહાલે,  
કાળચક્ર જે ઘૂમે ન્હાનુંથું ત્હેની નજરે  
હસી મન્દ તે લણી લગીરે મન તે ન ધરે. ૨

ને છેદી ગિરિશીશ ચણે મન્દિર મહોટાં જે,  
નિજ આજ્ઞા-અનુસાર ખેંચી નદિયોને ગાળે,

નાચે સાગરપીઠે, ન જાણી મહિમા તહેનો,  
 બેશી કાચલા માંડિં, જગતધણી માનવ તે તો, -૩  
 તે તો માનવરાજ, ઘૂમે જે ગર્વે ભરિયો,  
 લઈ મન્દિર નિજ સાથ સાથ લઈ નાવનગરિયો,  
 ચક્ર અડતાં વાંત કાળતાણું, થાએ ચૂરો,  
 ને જાણ્યું નવ જય-જય કહ્યાં ઊડી શૂરો. ૪

### અમૃતત્વસિન્ધુ.

રોળાવૃત્ત. અસ્થિર મુજ સુખરંગ, ભૂરો ચિર બ્યોમ પ્રકાસે;  
 મનુજ ક્ષણિક, ને સિન્ધુ અનન્ત રહેતો ભાસે.  
 એક સિન્ધુ પણ ખોળે, જયહાં નહિં તરંગ અંગળ,  
 શાન્ત સદા જહાં નીર, નહિં જહાં વાદળ ધાંધળ; ૧  
 હેવો ને વળી અમર, સદા આનન્દ-સ્વરૂપે,  
 જે'માં આ સિન્ધુડું કદી લય પામી ડૂબે;  
 જહારે જશે ડૂબી ભૂમિ, પર્વત, ને નદિયો;  
 જહારે ગ્રહ, ગ્રહરાજ, તારલા, ને આંદલિયો, ૨  
 જશે સહુ ખૂઝાઈ, મળી જઈ જયોત ખોળમાં;  
 જહારે અહિંનો સિન્ધુ જશે ભળી તે જલધિમાં.  
 તે જલધિમાં ઝીણી લહરિ કદી કદી મકલાએ,

ચળકે શીળું નૂર તેહનું તે વેળાએ; ૩  
 તે વેળાએ ત્યહાં થતો રવ કાંઈ ગભીરો,  
 કે વેળા તે અહિં ભૂમિ લગી આવે ધીરો;  
 અહિંનો જે ઘોઘાટ વીંટાઈ આગમ વળિયો,  
 ત્હેમાંથી તે ધીર નાદ કદી મહેં સાંભળિયો. ૪

### ગિરિશૃંગ.

રેળાવૃત્ત. ઘોર ઝાડિયે ભર્યું, ઘેરિયું ધન અધારે,  
 ભવન આ તે મહિં પથિક બહુ ફાંફાં મારે,  
 કરે અફળ કંઈ યત્ન અણુદીકું ભાવિ નિરખવા,  
 રાગ, મોહ, ભ્રમ તણા લઈ કરદીપ નવનવા. ૧

મન્દતેજ એ બધા દીપ માયાવી ચીંતરતા  
 છળદાર્યો છળિ અનેક, રંગ નશ્વર મહિં ભરતા.  
 હેવી કપટમય છળિ પૂંઠે ધાતા જ ઉમંગે  
 અથડાતા કહિં પથિક કઠણ તરુચડની સંગે. ૨  
 ભાવ્યશાળી-કે વિરલ ભુલભુલામણી-એ-માંથી  
 છૂટી ચઢે ગિરિશૃંગ ભોંચે ને તે પછી ત્હાંથી  
 નિરખે લાંબી નજર દૂર પડિયો સાગર જે  
 અનન્ત ગતિ ગંભીર, ગંભીરું જે વળી ગરબે; ૩

દિવ્ય જેહનું નૂર ચળકતું ચંદ્ર માંહિ,  
 નિહાળી હવે ઉદયિ અનુપ આનન્દ જ લાહી,  
 એ વિરલા જન ભુવે માર્ગ ગિરિશિખરથી જતો  
 જહાં સુખમય ઉપકણ્ઠ ઉદયિ એ તણે જણાતો. ૪

હા ! ઉન્નત ગિરિશૃંગ એહ પર ચઢી એકાન્તે  
 નિહાળું એ ગમ્ભીર ઉદયિને હું મન શાન્તે,  
 નીચે નિખિડ અરણ્ય, કપટમય સ્તંભની છળિયો,  
 તથા ધરું નવ લક્ષ તેહ પર ભયે ઠરિયો; ૫

ને નીચે નિજ બન્ધુ ભૂલ્યા જે વનમાં લમતા  
 બોલાવી તહેમને ઉપર સહુને ધરી મમતા,  
 સુણાવું સાગરગાન, પન્થ ઉપકણ્ઠ ગતાવું,—  
 હા ! એ મહોદી આશ ધારી હૃદય હરખાવું. ૬

## દિવ્ય મન્દિર તથા લેખ.

રોજાવૃત્ત. માનવરાજે રચ્યાં મન્દિરો કીર્તિ કાળે,  
 કાલમહોદયિ માંહિ કંઠિ હ્રમ થયાં આળે;  
 કરતા કીર્તિસ્તમ્ભ ભોલા નામ અમર કરવા,  
 અહસા તે ભૂકમ્પ ગળી લઈ જતા ગરવા; ૭

ન રહે નામનિશાન, રાનમાં રહે રખડતા,  
 શિલાખણ્ડ થઈ ચૂર્ણ જગોજગ મૃતત્તમ પડતા;  
 અચળ કીર્તિને કાજ કોતરી રાખ્યા લેખો,  
 ઘસાઈ ભૂસ્થા આજ દટાયા ધૂળ્યમાં દેખો. ૨  
 એક અચળ ને લબ્ય વિશ્વમન્દિર આ ભાસે,  
 અનુપમ ધુમ્મટ વ્યોમતણે જેનો આપાસે,  
 એક પુરુષ મહાન તણી એ કીર્તિ ગાયે—  
 નિરખી સકે ફૂડી પેર અહિં જન કો વિરલા એ. ૩  
 વિધ વિધ લખિયા લેખ દિવ્ય ભાષામાં ભારે,  
 એક પુરુષ મહાન તણા એ ગુણ ઉચ્ચારે;  
 અનુપરૂપ એ લેખ દીસે જગરચના માંહિ;—  
 નભપટપર તારકલેખ ચળકતા કયાંહિં, ૪  
 કહિં કહિં સન્ધ્યા-અસ્ત-રંગના લેખ સુહાતા,  
 કો ઘડી ઇન્દ્રધનુષ્ય-વર્ણના લેખ જણાતા;—  
 એમ નિરંતર વિવિધ લેખરચના રહે દીપી,  
 વાંચી સકે કો વિરલ દિવ્ય અહ્ભુત એ લિપિ. ૫  
 દેશાંતન કરી લબ્ય મન્દિરો લલે ન નિરખું,  
 ગૂઢલેખલિપિલેહ લલે હું ઉકેલી ન સકું;—  
 મહાન મન્દિર એક નિરખવા દૃષ્ટિ આહું,  
 દિવ્ય પુરુષના લેખ માગું શક્તિ ઉકલવા હું. ૬



## વિનીતતા.

રૈળાવૃત્ત. સલ્લેણી સન્ધ્યા ! ફૂડા રંગ કોમળ તુજ શોભે,  
 ઝીણી વિધ વિધ છાય ધરંતા મનહું લોભે;  
 મોહભર્યો મુજ પ્રેમ ભલે તુજ વિશે વિલાસે,  
 નવ તેથી તું કાંઈ ફૂલાઈ મન મકલાશે. ૧

શીળી ચંદા ! ભલે તહને હું હઈહું ખોલી,  
 તુજશું પ્રેમ મુજ કહી દઉં નિઃશંકે ખોલી;  
 ને વળી તુજ સૌન્દર્ય વખાણું તહારી આગે,  
 તદપિ નમ્ર તુજ વદન મહિં કંઈ ફેર ન લાગે. ૨

હશે અહિં કહિં હેવીં સુન્દરી મનુજસમૂહે,  
 જો'ણે સુણીં નિજરૂપ-પ્રશંસા કીધીં સહુએ;  
 મકલાવ્યું નવ મુંખ નહિં મદ મનમાં ધરિયો ?  
 તે લલના ધરું હૃદય સદા હું ભાવે ભરિયો. ૩

## નદીકિનારે.

\*ગરબી. આ રવ વિણ બહેતી સરિત શાન્તનીરા સૂતી,  
 કંઈ ધ્યાન ધરંતી ઊંડું ગભીર ધરે મૂર્તિ; ૧

\* ઇતિહાસનો આરશીં સાહોં મહેં જોયું માંહિં,  
 થિર થાવર દીહું ન કાંઈ ફરતી છે જાઈ—એ ચાલ.

તહેના ઉર પર કંઈ શાન્ત વ્યોમ ભૂરું પડિયું,  
 સોઘામાણું શું રવિતેજ સરિત-અંગે જડિયું ! ૨  
 આ મૌન અલૌકિક ધરી ઊભું ઉપકણ્ઠ પરે,  
 તરુવૃન્દ સમાધિ ગભીર ધરતું કે'વું ઠરે ! ૩  
 ઠરો રહી તહેનો વળો છાય શામળી નહોજળમાં;-  
 અદ્ભુત ગમ્ભીરી આમ શાન્તિ વર્ષો આ સ્થળમાં. ૪  
 જો ! ભોડોને આંચું આમ ટોળું આ બગકેરું,  
 ધીરું ધીરું ઉતરત, જ્યહાં જળ વહે ઘેરું; ૫  
 તે વેળ શું એકાએક બગો બમણાં બનતાં,  
 જળ-ઉદ્ધરથી ભોડો પ્રતિબિમ્બ-બગો બીજાં મળતાં. ૬  
 પછો શ્વેત કણ્ઠિકારશી હારય બગની બેઠી,  
 નહોતટ પર, રવિને તેજ ઉકસુખડું લેતી. ૭  
 આ શિલા-ઉરે નાચતું કાલુંશું ગાન કરી,  
 વહેળિયું નદીમાં પડે, બાળલીલા જ ધરી. ૮  
 જો ! સ્હામે તટથી પહોળે બતકબુગડું તરતું,  
 આલ્યું આવે સ્વચ્છન્દ લહેર જળમાં કરતું. ૯  
 કે સ્થળ જળ શામળું સૂતું, હસે ભૂરું કે સ્થળમાં,  
 ત્યાં દીપ્ત-અંગ બુગબાકે સરતું પણ પળમાં; ૧૦  
 તે વેળ દીર્ઘ આ રેખ તેહ પાછળ શી પડે  
 જળપટ ઉપર;-આ પર વિહંગમ લહેર કરે. ૧૧

આ પર આહિં શાન્તિમાં શાન્ત લીલા પસરી  
 રહ્યું વિશ્વ નહાનુંશું આહિં ધીર આનન્દ ધરી. ૧૨  
 આ ઈતર જગતમાં શાન્તિ અને આનન્દ વસે,  
 નવ દીસે કે સ્થળ કલેશ નિરન્તર હર્ષ હસે; ૧૩  
 તો શ્રેષ્ઠ મનુજનું જગત કેમ કલેશે ભરિયું ?  
 કયમ દ્વેષવિરોધતરૂંગ વડે શ્લેષિત કરિયું ? ૧૪

### સરોવરમાં ઊભેલો ખગ.

રાજાવૃત્ત. ભૂરો મહોટો ઉપર બ્યોમમણ્ડપ તાણેલો,  
 સરવરમાં મૃદુ લહર પવન નચવે શી પેલો !  
 હેમાં આ ઊજળો ખંરકશો ખગ ઊભેલો,  
 ને યાગમ સૂકું રાત પડયું જેને નહિં છેડો; ૧  
 તે મૂકીને પારય નજર ખગ નાંખે લાંબી,  
 કરીને જાચી ડોક, જુવે જહાં ભૂમિ વિરામી,  
 ને વળી તહેની પારય જોડા નભમાંહિં નિહાળે,  
 નવ લેખે નિજ છાય પડી જે જળમાં મહાલે. ૨  
 હું પણ આ જગરાન મહિં ઊભો રહીં આંખું,  
 જીવનકેરું ક્ષિતિજ, દૃષ્ટિ વળી જાડી નાંખું,  
 નાંખીં નિરખું જે દૂર સિન્ધુ પડિયો ફેલાઈ,  
 ને ન ગાળું નિજ છાય પડી જે આ સ્થળ માંહિં. ૩

## દિવ્ય ટંડુકો.

રેળાવૃત્ત. વાદળી ઝીણીં છવાઈ રહી સૂતી આકાશે,  
તહેમાં થકી ચગાઈ ચાંદની આછીં પ્રકાસે;  
શાન્ત સકળ આ નગર, શાન્ત આ બ્યોમ વિશાળું,  
મધ્યરાત્રિને સમે ધ્યાન ધરતું કંઈં ન્યારું. ૧

ત્હાં આ અણુચિંતબ્યો દુહૂરવ કંઠાંથી આબ્યો ?  
હધડું લેતો હરી; કોકિલા ! તહે જ ચલાબ્યો;  
ટંડુકો આ મીઠડો મહને ભેંચકી લઈ જતો  
અમૃતસિન્ધુ જ્ઞહાં શીંગો ધીર ગાંતો ફેલાતો. ૨

નથીં સુણિયો શું તહેમે મીઠડો ટંડુકો ખીન્ને,  
હૃદય લેદી આવતો કોકિલાશબ્દ સરીખો ?  
ધ્યાન ધરંતાં કદી શાન્તિનદીં રેલે જ્ઞહારે.  
દિવ્યલોકથી તેહ દુહૂરવ આવે ત્હારે. ૩

## ગર્જના.

રેળાવૃત્ત નભ ચુમ્બતીં આ પેલીં માળ ગિરિરાજનીં ઊભી,  
તે પાછળ શો ધીર નાદ ભેંડીં જતો ડૂબી !  
કુપિત સિંહ કે તહિં મત્ત બનીં રાડ શું પાડે ?  
કે ગિરિશિખર વિશાળ પડયું ગગડી કે આડે ? ૧

ન હોય કેશરિનાદ નહિં શૈલશિખરપાતો,  
 ગર્જનરવ ગમ્ભીર મેઘરાયતણો આ તો.  
 તપભૂમિ ચૂર્મીને મેઘજળ ત્હાં ઉપજતવે  
 ગન્ધ સ્હરો, તે પીઠ વહી ગન્ધવહ શું આવે ! ૨  
 ને ઘન-શ્યામજી શૈલ-શિખર ઊભાં આકાશે  
 તે પર ઊભું ઇન્દ્ર-ધનુષ નિજ વર્ણ પ્રકાસે.  
 ને પેલો મોરલો લવે કેકારવ ઘેરો,  
 મેઘનાદમાં લળી વ્યાર્પો તે ખને અનેરો. ૩  
 આ જીવનનો શૈલ ચઢે ત્હાં મનુષ્યજાતિ,  
 તે પાછળ ગમ્ભીર ગર્જના કહીં કહીં થાતી,  
 તે સુણી આત્મમયૂર કરે કેકારવ મ્હારો,  
 રવ યે મળીં ગમ્ભીર નાદ જોપની રહે ન્યારો ! ૪

### સરિત્સંગમ.

સીતાના ગાન મધુરું કરી ઉછરગે હર્ષનદી નાચતી,  
 મહિનાની ઘોર શોકસરિત ગમ્ભીર ધુધાટે વહી જતી,  
 ચાલ. એ યે સરિતતણાં ત્હાં નીર લળે એકમેકશું,  
 ન્હાની પર્ણકુટીમાં તે ઠામ નિરંતર હું વસું. ૧  
 મુજ વાસ નિરંતર આંહિં ભલે ઠરીને રહે,  
 પ્રિય ! તુજ સંગ યેશી હું ત્યાંહિં નિરખું નદિયો વહે;

( ૧૪ )

વહી ચાલતીં નિરખું દૂર દૂરથી જે આવતી,  
લિન્ન જેના પ્રવાહનું પૂર અહિં ખેંચીં લાવતી. ૨

એક સ્મિતમય ક્ષેત્રોની ભૂમિ મહિંથી ચાલતી,  
હાસમય રચનાની મધ્ય વહીને મ્હાલતી;  
ખીજી આવે વહી ગમ્ભીર ઘોર ગિરિ લેદતી,  
ચીરી કઠણ કરાડયોનાં મધ્ય પડંતીં જાયે થકી. ૩

શીળી ચંદામાં ચળકંતીં એક કદી કદી શી હસે!  
વ્યોમ મધુરરંગ નીચે કાંડિં રંગ લેતી એ ધસે;  
ખીજી ધન ગમ્ભીરો છાયો વ્યોમ તે નીચે વહે,  
ઘોર રંગ અધિક અધિક અંગે નિજ એ લહે. ૪

એક તટકુંજકુસુમો અનેક નચાવે તરંગમાં  
મીઠીકોયલરવ વહી આવે સમીર તે સંગમાં;  
ખીજી શુષ્ક અરણ્યનાં પર્ણ ધરે જળપટ પરે,  
ઝંઝાવાત એ સરિતાનું પૂર ઘુઘવીં અદકું કરે. ૫

હેતું સરિતયુગલ હેતું આમ, આમ, આવે મુજ લણી,  
તેને નિરખું રહીં આ ઠામ શાન્તિ ધરીંને ઘણી;  
મુજ મનહું ઠરેલું શાન્ત ડગે નહિં કેં લણી,  
જાય આમ નહિં, નહિં આમ, ગભીરું રહે બની. ૬

મન શું હજે ! વસુંદ્ર હું જ્યાંહિં સરિત ખંને ભેટતી,  
મિશ્રગાન કરી મુજ વાસ તજે નાર્યાંને જતી;  
હર્ષજનમાંથી કરું પાન કદી શોકનીરનું,  
શોકજનમાંથી હર્ષનું નીર મોહું પીઉં ધીર હું. ૭

### મેઘવૃષ્ટિવાળી એક સાંઝ.

દેખાવૃત્ત. ગગન ઘેરી ઘનરાય યાગમે લીધું હાવે,  
સૂર્યરાયનું અહિં લગીરે નવ કંઈ કાવે;  
ઘટાટોપ કરી લબ્ય વિશાળો મંડપ રચિયો,  
મલિનવર્ણુ નિજ છત્ર ભરી જળતેજે મચિયો. ૧

ભૂરો વર્ણુ જે વ્યોમ ભૂશી તે ક્ષણમાં નાંખ્યો,  
મગ્રાવિયું અધાર, તદ્દપિ રંગ અનુપ રાખ્યો;  
જળભર્યું અદ્ભુત તેજ, ચન્દ્રિકાથી જે ન્યારું,  
ન્યારું રવિતેજથી, તેહ આ વ્યાખ્યું ગાહું. ૨

નીલ વર્ણુ તરુરાજતણે અહિં અધિક ગભીરો,  
લીલાં ખેતર વિશે હસે વર્ણી વર્ણુ રસીલો;  
પદ્મતિલજસમ ઊભું વૃક્ષમંડળ આ સ્થળ જે  
તે અન્તરમાં થકી દૌંઝે શ્યામળ વ્રદળ તે. ૩

ઝરમર ઝરમર રવે ઝરે જળભરી વાદળિયો;  
અણદૌંઠી જે સંચરે ઉપર ધીરી શી સઘળિયો;

તરુશાખાનાં પૃન્દ લઈ આલિંગી ચૂમે,  
પવનરાય વનમાંથી ધીર સ્વચ્છન્દે ધૂમે;

૪

કરતો કાંઈ ધુધાટ દૂર સાગરના સરખો,  
કે જળધોધ સુદૂર નાદ તેતણો શું નિરખ્યો !  
આ ઝરમર રવ ઝીણો, સમીરણનાદ મહાનો,  
તે સહુ લેહી તોણો આવતો રવ તમરાંનો.

૫

ને જો પેલું જુગલ કપોતનું વૃક્ષ લંપાઈ,  
પ્રેમતણા આલાપ મધૂરા કરતું કાંઈ !  
પૃષ્ઠિવિપદ આ સહે સૃષ્ટિ કંઈ હાસ કરંતી,  
કંઈ વર્ગી ભાવ ગભીર હૃદય નિજ શાન્ત ધરંતી;

૬

તરુવર વર્ષાઘાત અડગ આ કે'વાં જામતાં !  
તને ન નિજ ગુરુભાવ, યદ્યપિ પવને કંઈ નમતાં !  
ને વનભૂમિ રસીલી હશી શી અધિક ઉલાસે,  
નિજ અન્તરની અધિક મધુરતા કે'વી પ્રકાસે !

૭

આ જીવનમાં કદી સ્મિતો સંપદનાં ફેરી  
વિપદવાદળાં ઘોર લઈ લે સુજને ઘેરી,  
તે ક્ષણ નિજ ગભીર-ભાવ કદી નવ હું ત્યાગું,  
સ્મિતમય રાણું વદન એટલું જાળ હું માગું.

૮



# લાગટ વૃષ્ટિ પછી એક સહવારનો સમય.

\*ગરબી. જો ! જો ! પૂર્વાકાશે ઝળક્યું તેજ શું !

ગાઠું ઘનપટ ચીરાયું અહિં યોગમે,  
જે આજ લગીં અમળ નલ ઘેરીને જ શું  
અન્ધકારમય રાત્ર્ય ચલવીં જગને દમો. ૧

પૂર્વ દિશાએ ફાટ્યું ઘનદળ, ને હવે  
મેઘતણાં ગિરિશિખર રચાઈને રહ્યાં !  
ને તે પર રંગ ફેડા અનુપમ શા રમે,—  
રાતા, પીળા, ભૂરા, જાય ન એ કહ્યા ! ૨

પેલી ટેકરીટોચ સૂનેરી જો ! ખની,  
પાછી ઝાંખી થાય, વળી ઝળકાય શી !  
વળીં પાછાં આ ઘનગિરિનાં શિખરો ભણી  
દાવાનળશી જવાળ પ્રગટ કંઈ થાય શી ! ૩

લીલી વનભૂમિ મન્દ મીઠું હસે,  
રવિકિરણે શાં જળમોતીડાં વીંધ્યાં !  
ને પંખીડાં હઇડે હરખીને રસે  
ગાન કરતાં અહિં તહિં ઊડે રીઝ્યાં. ૪

પડ્યાં દ્વાર કહિં કહિં ઘનછત્રે ઉપરે,  
ત્હાં ઝાંખી થાય ભૂરા ઊડા બ્યોમની;

\*આસોં માસો શરદ પુન્યમની રાત્ર્ય જો.—એ ચાલ.

વૃષ્ટિવિપદસાગરં વિશ્વ તરીં ઊતરે,  
 આનન્દરવિ ભોંયો, કાન્તિ દોંપીં ભોમનીં. ૬  
 પણ મેઘઘટા બીજે ક્ષણે શું આવશે !  
 ના રહે સ્થિર મન, થાયું શું કાંઈ ના કળે;  
 લોપી દઈ આનન્દરંગ, જે આ હસે,  
 ઘનમંડળ દમશે શું ફરીથી આ સ્થળે ? ૬  
 આ જીવનના નિર્મળ વ્યોમઃ તળે ઘણાં  
 દુઃખવાદળાં ઘેરી ઝૂકે, તે સમે  
 સુખસૂર્ય રચે રંગ વિવિધ આશાતણા,—  
 નલ માંહિં, કહો, કેમ નિરંતર એ રમે ? ૭  
 તોપણ એક દિને થાશે નલ નિર્મળું,  
 ને કહિં કહિં કહીં ઘનછાંટા રહે જીજ્ઞવા,  
 અધિક રંગ તે રમ્ય ચીંતરશે વાદળું,  
 ને મચશે આનન્દમધુકરે ગુંજવા ! ૮

### એક અદ્ભુત દેખાવ.

શેળાવૃત્ત. અદ્ભુત રચનાયોગ રમ્ય આ રાત્રિ વિશે શો !  
 ચંદ્ર વર્ષા સંગ રંજ રમતાં જ દોંસે જો !  
 જળકુંડળમાં ઊર્ણ ચન્દ્ર વરસે શીર્ષી ચંદ્રા,  
 ચોખમ પડી વાદળી ઝરે ઝરમર જળ મંદા. ૯

ચંદા લઈ નિજ રજત-સૂત્ર, જો, આ શૌ પરોવે  
 મોતીડાં જે ફેડાં રચ્યાં વર્ષાએ સોહે;  
 ચંદા વર્ષા ગૂંથી મોતીની માળા હેવી  
 લલિત લતાને કણ્ઠ દિયે લટકાવી કે'વી ! ૨  
 જો અટકી ગઈ વૃષ્ટિ અને તરુપર્ણ પરેથી  
 ટપકોં રહ્યાં જલખિન્દુ શાન્તિમાં મન્દરવેથી;  
 ચળક ચળક ચળકંત લોલાં પર્ણો ચંદામાં,  
 ને તાલીતરુ શ્યામ શ્યામ છાય કરે રહામાં. ૩  
 ચંદા હસતી આમ, આમ ધન નિરખે ઘેરું,  
 આમ ધરે વનવેલો લૂંઘણ મોતીડાં કેરું,  
 ને તાલીવન ઘોર ભિલું છાય કરી ઘેરી;—  
 શાન્તિમૂર્તિ ને લબ્ધ મૂર્તિ પ્રભુની દોઈ લેજી. ૪

### દિવ્યકાવ્ય.

વાટક. જગને અતિગૂઠ લખ્યું વિધિયે  
 કંઈ કાવ્ય ગભીર કલાનિધિયે,  
 ચળકંત ફેડાં કંઈ તારલિયા  
 જહિં શબ્દ અનુપમ રહે બનિયા. ૧  
 મન અદ્ભુત ભાવ કળે ન કળે,  
 કળતું કદો ઇશ્વરદત્ત પળે;  
 કદો ચાંદનોની રજની નીકળે  
 તહિં કાવ્યતાણાં સહુ પૃષ્ઠ ખૂલે. ૨

જગ શૂન્ય થકી જ રહ્યું ઊંપની,  
 થતો ઝાંખો ઝીણી તહિં તેહતણી;  
 કંઈ ગાન ઊંડું લયકાળતણું  
 કદો એ કવિતા મહિં જાય સુણ્યું. ૩

ધૂમકેતુ સુભજવલ્લ ભવ્ય કદી  
 પ્રગટે ગગને જહિં જ્યોતિનદી,  
 ઊંડો વીર્યો અનન્તપણાનો તહિં  
 શો અગાધ દોસે ઊંઘડી જ રહી ! ૪

સહુ તારલિયા ચમકંત ઝીણાં  
 શુભ ગોધ દિયે પરકાળતણા;  
 પરભૂમિ વસે પ્રિય આ ઘડિયે  
 સહુ તે તણી વાણી તહિં સુણિયે. ૫

પરલોકતણાં ઉપકણ્ઠ પરે  
 સુખિયા જન જે કંઈ વાસ કરે,  
 સહુ તે જન નેન સમક્ષ તરે,  
 પઢતાં શૂઠ કાવ્ય જ પ્રેમભરે. ૬

સહુ તારકમંડળ રમ્ય વિશે  
 કંઈ પ્રાણી અજાણુ વસે ન વસે;  
 નહિં એ વિષયે જ વિવાદ કશે,  
 તહિં પ્રાણી ભલે જ વસો ન વસો; ૭

પણ તારક ઉત્તમ કાર્ય કરે,  
 ખર્ચી કાવ્યપદો કંઈ બોધ કરે,  
 લખ્યું કાવ્ય જ જે ગગને વિધિયે,  
 ધરો મર્મ ગભીર કલાનિધિયે

૮

### અનુત્તર પ્રશ્ન.

\*ગરબી આ અણગણ તારાનન લયો અફલુત તેજે,  
 તે નેને કંઈ કારમી દૃષ્ટિયે નિરખે જે, ૧  
 ગરમીર શી રજની સ્થામ વિશ્વ લેતી વીંટી,  
 વિસ્તારી નિજ પટ આમ શામળું અણદીઠી; ૨  
 કંઈ તીણા તમરાંનાદ વડે અણઅણ શી કરે,  
 કેા રમશાનદેવો સમાન લયંકર રૂપ ધરે; ૩  
 પૃથ્વી નહિં કોઈ જને પ્રશ્ન પૂછું તુજને:—  
 કેહો ગૂઢ ભાવિતું રૂપ બતાવોશ તું સુજને ? ૪  
 અંદા અગકંતાં સ્મિતો બોમ જે વેરંતી,  
 નિજ ઉજ્જવળ પટમાં ભૂમિ-સખીને ઘેરંતી; ૫  
 સ્ત્રીતણ કંઈ થળ થળ અમી વરસતી પ્રેમભરી,  
 સ્થાવર જર્જમ જગ સદળ દારતી શાન્તિ કરી; ૬

\* કવિહાસનો આરશો સાહો મ્હેં જોયું માંહિં,  
 ચિરંચાવર દીકું ન કંઈ દરતી છે ધામ-એ આલ.

તહેને પણ પૂછું પ્રશ્ન પૂછ્યો નવ જે કોઈ—  
 અતિ ગૂઢ ભાવિનું ચિત્ર કદી હું સર્જીશ જોઈ? ૭  
 અંધારપછેડી ઢાંકી વિશ્વ લેતો ઘેરી,  
 અમકારા વૉજળીતણા મહિં દેતો વેરી; ૮  
 કરતો ગર્જન કંઈ ઘોર મેઘ નભમાં મ્હાલે,—  
 તહેને પૂછું એ પ્રશ્ન—ભાવિ દીકું કો કાળે? ૯  
 સન્ધ્યા સદૃશી સુન્દરી! ઉપા વર્ણી લાંબળી !  
 હું પૂછું તહમને એ પ્રશ્ન, દિયો ઉત્તર વાળી. ૧૦  
 ઉન્નત ગર્ભીર ગિરિમાળ, ખેડાંચી નભમંડળ જે,  
 આ ભાવિપ્રશ્ન ગર્ભીર તુંથી કંઈ ઊકલશે? ૧૧  
 ઘનઘોર રજનિ શામળી, ચળકતી અંદા ને,  
 ગર્જતો ઘેરો મેઘ, સદૃશી સન્ધ્યા ને, ૧૨  
 લાવણ્યમયી વર્ણી ઉપા, ગિરિ નભ કોતરતા,—  
 સહુ સુણી પ્રશ્ન સુજ ઊંડો મૌન ઊંડું ધરતાં. ૧૩  
 આ હૃદયમથન પ્રશ્નનો ન કો ઉત્તર વાળે;—  
 હા ! કોણ એહવો આંહિં સંશય સુજ ટાળે? ૧૪

### માનવ બુદ્ધિ.

ગાવત જનસમુદાય વિશાળ સિન્ધુ તહેમાં બુદ્ધિ હું  
 શો કરતો ફફડાટ ! મહે ભર્યું શું વર્ણી ફૂલું !

તરજીરાજ અનન્ત, નાવ મ્હોટાં જે મળતા,  
 તે પણ ક્ષણમાં પડે, ત્યહાં મુજ તે શી ગણના ! ૧  
 ક્ષણ પર હું ઊપન્થો, હૂંખીશ ખીલ ક્ષણ બતાં,  
 પણ તે અરસા માંહિ રંગ વિધવિધ મુજ થાતા;-  
 કો વેળા આ વ્યોમવર્ણ ભૂરો મુજ કાચે,  
 કો વેળા ગચ્છીર રંગ ઘનતણે છવાએ.  
 ને વર્ણો કહી સહુ રંગ ભણે ઇન્દ્રધનુષ કેરા,  
 પીળા, ભૂરા, લાલ, બધા આછા ને ઘેરા,  
 તે સહુતું પ્રતિબિમ્બ પડે મુજપર કો સમયે,  
 તે ધરી લહું આનન્દ, અકથ સુખ ત્યહાં મુજ હૃદયે. ૩  
 ને કહી ઉજ્જવળ અંગ કનકશું ધારી હરખું;  
 જ્યહારે રવિનું બિમ્બ ઉપર લટકતું નિરખું;  
 કદી અન્દ્ર નિજ શાન્ત નબર કરી મુને નિહાળે,  
 ત્યહારે તો મુજ ક્રાન્તિ રૂપેરી રંગે મ્હાલે. , ૪

અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ.

ચોપાઈ. ઉઝડ એક ગિરિકેરી કરાડ,  
 જ્યહાં જનનો નહિ પગસંચાર;  
 તોપણ ત્યહાં આગિયા અનન્ત,  
 લટકાવે દીપક અગત્ય  
 ને ત્યહાં એક અતિ લાલણ,  
 શુલાબકર્ણો નાબુકેદી બાળ,

લલિત વસન્તાનિલને તેહ,  
લલચાવંતી કુમળી દેહ.

૨

“ અનિલ ! તું ચંચળ બાતે દોસે;  
સ્થિર રહો કે સહ તું નવ વસે;  
અનેક કળિયો ચૂમી આજ,  
આવ્યો અહિંયાં તું હગરાજ.

૩

વળી તણ મુજને તું જશે;  
જ્યહાં કળિયો ખીણ ખોલી હશે;  
માર્ગ જતાં સહુને તું ચૂમે,  
નિર્લજ તોપણ હરણે ઘૂમે. ”

૪

“ કોમળ કળી ! તું કાં રીસાય ?  
તુજ સરિખી નવ દીઠી કંઠ્યાંય :

અનેક અનિલો આવી ભમે,  
અહિં તુજશું તે રંગે રમે.

૫

નવ તરછોડ્યો તહે કોઈને,  
સૌરભ સહુને દોધું મોહોને;  
હા, હું ચૂમું કળી અનન્ત;  
જ્યહારે હું માર્ગમાં રમંત.

૬

પણ સૌરભ સઘળી એ તાણું;  
નિજ અંગ ધરી હરણું ઘાણું.  
મુગન્ધ-રમરણ હું ધરું એમઃ  
પણ તું તો નવ બાણે પ્રેમ.

૭



અનિલ અનેક ગયા અહિં વહી,  
તું તહેવી ને તહેવી રહી,  
રમરાણુ ન રાખ્યું કોઈતાણું,  
પ્રેમીલી તુજને કયમ ગણું ? ”

“ રે ઠગ ! મુજને કાં તું બહાય ?  
નહિં એ બુદ્ધા અનિલ બધાય;  
બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપ જ ધરી  
તુનો તું આવે ફરી ફરી. ”

હું બાણું સઘળા તુજ ફેદ,  
કો ઘડો ચણડ તું કો ઘડો મન્દ,  
કો ઘડો બીણો સ્વર કરો ગાય,  
કો ઘડો ગાણ તું ધુધવાય. ”

તું જાતે છે એક જ એક,  
ધારે રૂપ અનેક અનેક;  
કહે હવે મુજમાં શી ખોજ ?  
કપટ મહિં નવ તહારી બોજ. ”

મુણી આ બે જણની ગોઠડી  
હું ચાલ્યો મન ખેદ જ ધરી;  
આગળ “ ગમ્ભીર રસશુર્જાર-  
પ્રતિમા ” સારસ દીઠો સાર;

ઊભો નિજ કાન્તાની સંગ

નિરખે ઝીણા નદીતરફ,

કમળનન્તુ લઈ તહેને દિયે,

પ્રેમસુધા તે વેળા પિયે.

૧૩

બાલ્યો તે નિજ કાન્તા ભણી,-

“ જો, આ લહરી સરિતાતણી,

તહેમાં આપણુ યેની છાય

મળી એકઠી શી મકલાય !

૧૪

જીવ આપણા એમ જ મળ્યા

મરણુ લગી નવ ટળશે ટળ્યા. ”

એમ કહી ઊંચા નલ મહિં

સારસજીવ ઊડી ગયું તહિં;

૧૫

ઊંડતાં ભૂખરું દીપે અંગ,

પાછળ વ્યોમ જ ભૂરે રંગ;

ને મધુરે સ્વર ગાન કરંત

ઊંડતું, જ્યાં આકાશ અનન્ત.

૧૬

આ સઘળું નિરખીને તહિં

શાન્તિ વશી રહ્યો મુજ મન મહિં;

ને ચાલ્યો મુખ હૃદયે ભરી,—

ઉપર નલ નિરખે સ્મિત કરી.

૧૭

## પ્રેમસિન્ધુ.

જાળાવત. ગમડે જ્યહાં ગ્રહગોળ, અને આ તારાટોળું  
વેચું ફેંકી જ્યહાં, હેવું આ વ્યોમ પહોળું  
ફેલાઈ ચોપાસ, હાસ ગમ્ભીરું કરતું,  
આલિંગન સુવિશાળ ભૂમિને લાવે ભરતું. ૧

પણ વળી એ વ્યોમને, લઈ ગ્રહગોળ સકળને,  
લઈ તારા સહુ સંગ, લઈ આ ભૂમંડળને,  
આ સઘળું બ્રહ્માણ્ડ અનન્ત અગાધ દૌસે જે,  
તેને મહોટો પ્રેમસિન્ધુ આલિંગી લેછે. ૨

એ સિન્ધુ તો અનન્ત રહ્યો ઉપકણ્ડ વિના એ,  
નિત્યે ગતિ ગમ્ભીર ધરી ઓગમ ફેલાયે;  
નહિં કો વસ્તુ અહિં જેહ હેમાં ન સમાતી,  
હેમાં નહાની પ્રેમનદીઓ ડૂબી જાતી. ૩

બહાલી ! જે તુજ પ્રેમસરિત મીઠી ને ધીરી  
બેઠી નિર્મળ જળે લહરિ લઈ ઝીણી ઝીણી,  
તેને કાંઠો ખરો-રખે રીસાતી મીઠી !-  
પણ મહેં તે સિન્ધુમાં સરિત એ બેઠી દીઠી. ૪

## પ્રેમનાં સ્વરૂપ.

રંગાવૃત્ત. સતારમાંથી જોઈ મધુર સુંર રમે પવનશું,  
ને મૃદુ તુજ કણ્ઠથી ગાન બનતી જે ધૂમતું,  
કોયલ ટહુકો મોઠો મોઠો રવ નહોતહરીનો,  
વનવેલી ચુમ્બતો પવન તહેનો સ્વર ઝીણા:— ૧

જન એ સહુનું નામે મધુરનાદ કરી ફૂટેછે,  
પણ એ જોડું તમામ મહને નિશ્ચય દીસેછે;  
સતારસૂર, તુજ ગાન, પવનનહોંકોકિલરવ મે,  
પ્રેમતાણું એ રૂપ બધાં ભાસેછે મુજને. ૨

પુલકાંમાં જે રહ્યો નાચતો ગન્ધ મધૂરો,  
ને મેઘધનુષ મહિં રંગમેજો જે પૂરો,  
તે નવ હોય મુગન્ધ, નહિં એ રંગ રસીલા;  
પ્રેમતાણું એ રૂપ, પ્રેમની એ તો લીલા. ૩

દિવ્ય કુસુમ એ પ્રેમ ધરે વિધેવિધ આકારો,  
પણ ઢાંક્યો રહે કેમ? એહ સહુથકોં છે ન્યારો.—  
નાદ, ગન્ધ, ને રંગ-દિવ્ય કુસુમોની જૂંથી  
માળા અર્ધું તુંને, વધુ શું મુજને તુંથી? ૪

## પ્રેમ.

- દિંડી. સર્વ પુલકાં મહિં એક જે રમંતો  
રમ્ય ગન્ધ સકળ જગતને ગમંતો,  
એક તેહ પણુ અનેક ધરે રૂપ,  
વિવિધ કુસુમે વર્ષો વિવિધ ને અનુપ. ૧
- કર્ણો ગુલાબમાં મધૂરં ધીરં ગાતો  
ગન્ધ જેહ તેહ નહિં ખોળે સુહાતો;  
કરે કેતકમાં મત્તગાન એક,  
ખોળે ગન્ધ અમ્પકે પ્રદીપ છેક. ૨
- તોય તે અનેક ગન્ધ ગન્ધ એક;  
તેમ પ્રેમ એક ને વળી અનેક:—  
એક પ્રેમ પિતા ઉપરે ગભીરો,  
ખોળે માઠી ભણી પ્રેમ તે રસીલો; ૩
- મીઠો ભગિનીશું પ્રેમ તે ગુલાબ,  
લલિત પ્રેમ પુત્રને વિશે અમાપ,  
પ્રિયાપ્રેમ તેહ કેતકીસુગન્ધ,  
પ્રભુપ્રેમમાં સહુ પ્રેમનો પ્રબન્ધ. ૪

## કવિનું સુખ.

રોળાવત. કુસુમ કેમળું એક ખીલી હું રહું આ વનમાં,  
 સુગન્ધ મધુરો મુજ પસરતો જેહ પવનમાં,  
 પસરે તે કેટલે? ધૂમી ધૂમી આંહિં વિરમશે,—  
 તો એ તહેનો કદી મને મુજ શોક નવ વસે. ૧  
 લઈ મુજ રમ્ય સુગન્ધ હસું હું લર આનન્દે,  
 સુગન્ધ મુજ જે તે જ સુખડું મુજ, ત્યાં રસું છન્દે;  
 ને ઊંચું આકાશ હસે મુજ લાણી નિહાળી,  
 તહેને દઉં પ્રતિહાસ ઉમંગે ઊંચું લાળી. ૨  
 ખીલું પુલકાં વળી લલે નિર્જ ગન્ધ નચાવે  
 ફેલાવી ચોપાસ, રહને કંઈ ધર્મ્યા નાવે;—  
 મહેં દીઠો છે એક, નજર ઝાંખી ઝાંખીએ,  
 સુગન્ધસિન્ધુ વિશાળ સતત રમતો લહરીએ; ૩  
 ત્યાં મુજ વહી સુગન્ધ લાળી છાનો એ જાએ;  
 ને કુલકાં આ સમે ખીલે ખીલું વનમાંડે,  
 થયાં અને જે થશે કુસુમ વર્ણો તે સઘળાંનો  
 સુગન્ધ એ સિન્ધુમાં જતો લય પામી છાનો. ૪  
 એક સિન્ધુની આમ વહેતી ચાલે નદિયો  
 અમ કુસુમોથર્કો જહિં નીકળીને એ બધિયો,  
 તો અવિચારી બની ધરું શિદ શોક હું મનમાં?  
 કુસુમ કેમળું હું, કહો, કેમ હસું નહિં આ વનમાં? ૫

## દૂલની સાથે રમત.

- \*ગરબી. આવો કુલડાં મધૂરાં રે આપણ રંગે રમિયે,  
દિન એક આનન્દે રે લેળાં રહીં નિર્ગમિયે. ૧
- મહને મુખડું તહમારું રે સલૂણું લાગે બહાહું,  
હેમાં નિર્મળ પ્રીતિ રે વશી હસતી કાલું. ૨
- તમમાંતું હું પણ રે કુસુમ એક ડોમળિયું,  
રહી મનુજસમૂહે રે વદન કરમાઈ ગયું. ૩
- નહાશી ત્યાં થંકી આજે રે આવ્યો તમ પાસ હું તો,  
તહમે ડોમળ હાંડે રે; મહને નવ ગણશો જુદો. ૪
- નહિં તમમાં કુટિલતા રે, નહિં વળી કૂરપણું,  
નહિં વચન કપટનાં રે, હૃદય પ્રેમાળ ઘણું; ૫
- કદી હાસ કરતાં રે તો નિશ્ચયે આનન્દલયી,  
કરમાઈ કદી સૂતાં રે તો સત્યે દુઃખે જ ગળ્યાં; ૬
- જે'વું અંતર થાગે રે તહેવું તમમુખડું દીસે,  
જે'વું મુખ દેખાગે રે તહેવું તમહૃદય વિશે. ૭
- ત્યાં રે આવો મધૂરાં રે આપણ રંગે રમિયે,  
દિન એક તો મુખમાં રે સાથે વશી નિર્ગમિયે. ૮

\* “ શીખ સાચી દેશે રે કે વફા રહેા દંગે. ”—એ ગાલ.

## કરેણા.

તોટક. તૃણશૂન્ય સૂકી ગિરિભૂમિ વિશે  
 સહસા મીઠી આ રચના શી દીસે !  
 લઘુ-સ્રોતપટે મળી ઓકરસે  
 શું અનન્ત કરેણકુસુમ હસે !

૧

મૃદુ રંગ ગુલાબી મુખે વિલસે  
 શી પ્રભાતરવિઘ્નિતિ ત્યાંહિં વસે !  
 સહુ ટોળું મળી અહિં રંગરસે  
 રમતાં રમતાં શું હસે જ હસે !

૨

શીળી વૃક્ષઘટા લઘુ સ્રોત પરે  
 રચીને પ્રકૃતિ અતિ પ્રેમભરે  
 કંઈ નહાંનકડો અહિં બાગ રચ્યો,  
 તહિં આ ફૂલનો સુખરંગ મચ્યો.

૩

ગિરિટોચ થકી જોતરી સઘળી  
 ગિરિદેવી શકે અહિં આવી મળી  
 રમવા રસભેર સુબાગ વિશે !  
 ત્યમ આ પુલહાં તારું જૂથ દીસે.

૪



સહુને જહિં ધીર સમીર ચૂમે,  
 નિમિત મન્દ રમે કુચુમે કુચુમે;  
 સરલા કંઈ ગ્રામકુમારોસમે  
 સહુને મુખ કૌતુકહર્ષ રમે.

૫

પ્રકૃતિજનની ઘડી પ્રેમભરે  
 કુલડાં સઘળાં અહિં આ ભેંછરે,  
 નહિં કૃત્રિમ બન્ધન કાંઈ ધરે,  
 શું સ્વતન્ત્ર મુખે રમતાં જ રેરે !

૬

નિરખી ફૂલ આ મન ભમિ ભેંઠે;—  
 મનુજે કયમ આ ધરણીની પાંઠે  
 પ્રકૃતિજનનીની ઉછેર તણ,  
 નિજકૃત્રિમબન્ધનખેડી સણ ?

; ૭

### આશાપંખીડું.

સીતાના આશાપંખીડું મ્હોં તો પૂર્યું કનકમય પાંજરે,  
 મહિનાની રમ્ય રંગ ધરતું અનેક, જેવો મેઘ સાંજરે;  
 ચાલ.

ઝીણી ચંચૂ સુવર્ણની મેખસમી શી આપતી !  
 ઇન્દ્રધનુરંગધારી એક કલગી શિર શોભતી;

૧

ધોળી ખરફશી ડોકની મધ્ય સુનેરી કાંઠલો,  
આસમાની પાંખની માંહિં પચરંગી ચાંદલો,  
પીંછે કરમજી રંગ સોહાય, ને ચરણ સુવર્ણના,  
હીરાસરિખાં બે ઝીણાં નેન ચમકચમકે ઘણાં; ૨

સુવાણું શું હેનું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાન્તિયે !  
પણ બદલી ઘડી ઘડી રંગ મહેને નાંખે બ્રાન્તિયે;  
વળી અમૃતશું મીઠું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું,  
ત્યહારે નાચેતું ભૂલી ભાન હઠડું મુજ મૂરખું. ૩

પણ એક દિવસ એ તો, હાય ! ઊડીને આલિયું,  
તોડી કનકનું પંજર ત્યહાં ચ, રહ્યું નવ આલિયું;  
તોએ ગાન કરતું જાય, પાછળ દોડયો જાઉં હું,  
પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉં હું; ૪

ઊડી પેઠું એ એક દિવ્ય હેતું વન તે મહિં,  
હું પણ રવ-અશ્વસારે ધાઈ પેઠો ત્યહાં તો સહી;  
દીકું બેઠું ગુલાબને છોક, ગયો હું આલવા;  
ઊડી બેઠું ખીજે આડ; ગાઈ લાગ્યું મહાલવા; ૫

વૃક્ષે વૃક્ષે, છોકે છોકે, મુને ભટકાવિયો,  
આવ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવિયો;  
અંતે બેઠું ઊંચી ડાળ, પછી લાગ્યું બોલવા:—  
“ આરે મૂર્ખ મનુજના ખાળ ! ફાંફાં શાં આ મારવાં ! ૬

નવ આલું કદી તુજ હાથ, મૂરખ ઓ માનવી !  
 હું તો ધારી નવા નવા રંગ ધારું મૂર્તિ નવનવી;  
 પૂર્યું પાંજરે મુજને તૈહ, ધારીશ નહિં મન વિશે;  
 એ તો ઘડિયું મ્હારે પ્રભાવ, ત્હને ઉલટું દીસે. ૭

પણ મન નવ થઈશ ઉદાસ, કેહું સુણ્ય વાત તું,-  
 ખડણે નાંખ્ય નજર, ખડણે ફર, બ્યોમ જ્યાં ડૂબી જતું;  
 પેલી રુધિરભરેલ કપાળે ઘડેલી કમાન જે;  
 અંતરિક્ષ ભેલી, જે'ના સ્તમ્ભ રમ્યા મ્હોટાં હાડકે;- ૮

દીસે તુજને ભયંકર તૈહ, તથાપિ એ રમ્ય છે,  
 બીજી બાજુ કનકનો ઘાટ ઘડેલો ભવ્ય છે;-  
 આણી કોરે રાક્ષસ એક બેઠોછે બિહામણો,  
 મૃત્યુ હેતું હેતું નામ, તુને અજબામણો. ૯

પણ તું જઈશ હેને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું;  
 જઈ નેઈ પામીશ આનન્દ ત્યાં તે વાર તું;  
 ત્યારે ત્યાંહિં ને ! ભેટીશ તુંને હું આનન્દથી,  
 ત્યાં લગી થઈ ધીર તું થીર રહેજે મન શાન્તથી." ૧૦

એમ બોલી ભેડી ગયું એહ પંખીકું ના રહ્યું,  
 ભેડતાં ઝળકતી હેની દેહ, ગાતું ગાતું એ ગયું;  
 જઈ લય પામ્યું અન્દ્ર માંહિં, વશી ગાતું ત્યાં રહે,  
 શાન્ત અજવાળી રાતે કો વેળ સુણું હેતું ગાન એ. ૧૧

## . વિધવાનો વિલાપ.

ચોપાઈ. ચાંદની દશ દિશ ચળકી રહી,  
સરિતામાં જાતી એ વહી,  
રમે રમત લહરીની સંગ,  
સૂતી રેત્યમાં ઉજળવળ અંગ.

૧

તટતરુ નિરખતાં નિજ છાય  
સૂતી જે સરિતાની માંદ્ય;  
ખેતર સઘળાં હાસ કરંત,  
દૂર ઝાડોં બહુ ઘોર દોંસંત.

૨

લૂંતડાંશાં વડવૃક્ષ અનન્ત  
ઊભાં જ્યહાં દૃષ્ટિ તણો અન્ત,  
ત્યહાં ચાંદની કંઈ નવ ફાવતી,  
અથડાઈ પાછી આવતી;

૩

અણપવનશું વડંજૂથડું  
જૂથ કરંતું જ્યહારે વડું,  
ઘોર ધુમાટ કરંતું તેહ,  
સુણી કમ્પે સરિતાની દેહ,

૪

કમ્પે તટતરુ જળમાં પ્રડયાં  
 કમ્પે હિપર તરુપાંદડાં;  
 કમ્પે સઘળી શાન્તિ તહિં,  
 ને કમ્પે ચન્દા જળમહિં.

૫

તો પણ એ સ્થળ રમ્ય જ હોસે,  
 રમવા નેશુ સુરયુવતિને.—  
 પણ, ને ! પેલા વડજુંડથી,  
 ચંદા જે'વી ઘનવૃન્દથી,

૬

નોંકળી આવે દેવીદેહ,  
 શકે હશે વનદેવી એહ !

કેમ સંભવે માનવરૂપ  
 ગાત્ર હાવું ને કાન્તિ અનુપ ?

૭

પણ, ને ! ધીરાં પગલાં ભરી  
 આવી સમીપ વળી સુન્દરી,

ને, ઢંગઈ ગઈ તરુવૃન્દ,  
 પાછી નોંકળી, ને ! ગતિમન્દ,

૮

ને પાછી એ તો નવ હોસે,  
 પાછી આવે ખેતર વિશે;—  
 એમ આવી પહોંચી એ અહિં,  
 નદીદેલ ચળકંતી જહિં;

૯

ને આ ઊભી નહોતે તીર,  
 ને યેઠી જ્યાં નિર્મળ નીર;  
 માંહિં નિરખિયું નિજ મુખડું,  
 જેમાં સ્પષ્ટ વસે દૂખડું-

૧૦

હશે, હશે, એ માનવ ખરે,  
 જો ! નેનથી આંસુડાં ઢળે;—  
 ને નહાનકડું આ શું દીસે  
 બાળકડું કંઈ ખોળા વિશે?—

૧૧

છૂટા કેશ અનિલમાં રમે,  
 ને આંખડી શી યોગમ ભમે !  
 હા ! પણ, જો, કંઈ મધુરે સ્વરે  
 વિલાપ એ સુન્દરી શો કરે !

૧૨

ગરબી, હા દેવ ! શું વિપરીત દૂખડું લીધલું !  
 કાં ન પડી હું પહેલી રે મુખ મોતને ?  
 જમણ ! તું મુજ જીવન લૂંટી લીધલું,  
 અડપી લીધો નાથ, અનાથ, મૂંઝી મહને.  
 મોત ઘડયું શિદ્ધ માનવને શિર ઈશ તું ?  
 ઘડિયું તો શિદ્ધ તરુણ ઉપર પહેલું પડે ?

૧૩

આસો માસો શરદપુન્યમની રાત્રિ જો.—એ દાળ.

ને મોંતે હરો લીધાં તેશું કેા સમે  
વાતલડી કરવાનો મારગ કહિં જડે ? ૧

ઓ ચંદા ! તું જાણે સઘળી વાતને  
જે મોતતણા દાસ હમે નવ જાણિયે;  
વીનવી ફૂંજે આટલું મહારા નાથને,—  
“ દાસી દીન ઉપર કંઈ શેષ ન આણિયે. ૨

ભૂલી ન જશો નિજ દાસીને કંથ જો,  
સ્વર્ગસુખે રહ્યો એકલકા આનન્દમાં,  
મુજને દાખવજો એ સ્થળનો પંથ જો,  
ખોલાવી દોડી વળગીશ તમ કણ્ઠમાં. ” ૩

અનિલ ! તહને કાં ગમે રમત મુજ કેશશું ?  
નિર્દય જગના જનને એ નવ પાલવે;  
તો અળગી હું સહુ થકી કોરે વસું,  
ન પડે રસ મુજને જગમાં કાંઈ હવે. ૪

ઓ જિંચા, જિંચા, આકાશ ! તું કાં મહને  
જોયકી લઈને નવ રાખે નિજ અંગમાં ?  
છૂટું ફૂર જગતના જનથી હું, અને  
વસું સુખે આ તારલિયાની સંજમાં. ૫

સરિતા ! તુજ હધડે કેવો આ ચાંદલો ?  
વશિયા તહેવા મહારે હધડે નાથજી,

મહે ન કોંધો અપરાધ કદી એ આટલો,  
તોય ગયા રીસાર્ધ ને મુજને તણ. ૬

તણ વળી આ બાળકડી ને બાપડી;—  
કાં બાપુડી ! કોણ તહને પીડા કરે ?  
નાણીં દયા તુજ તાતે બેટા ! આપડી,  
બહેતાં મૂક્યાં આપણને દૂળસાગરે.— ૭

ઓ શીળી અંદા ! ઓ સરિતા કોમળી !  
ઓ આકાશ ઉદાર ! અનિલ સુકુમાર ઓ !  
તહમે નહિં નિર્દય થાવાનાં દો ઘડી,  
મહારા ને મુજ બાળકોંના આધાર છો.— ૮

જો, આ અનિલ કુંજો કર તુજ પર ફેરવે,  
અંદા ચૂમે તુજને પૂરા પ્રેમથી,  
હાલેડાં ગાય નદી મુજથોં મોંઠે રવે,  
અહિં જગજન કેરી પીડા તુજને નથી. ૯

આપણુ બે એકલડાં અહિં વાસો વશી  
રહીશું સુખમાં રમરણુ કરી તુજ તાતનું,  
રમજો નદીલહરીસંગે મીઠું હસી,  
થાજે મહોટી એમ રહી દિનરાત્ય તું.— ૧૦

ને મુજ લાડકડી બચ્હારે મહોટી થશે,  
જગત બધું ધૂમીશ ત્યહારે નિજ ભાત્ય હું;



કદી મરે નહિં હેચો નર પછીં ત્હાં હશે,  
પરણાવૌંશ મુજ લાડકીંને તે આથ હું. ૧૧

### નદનદીસંગમ.

ગરળી. એકે મહાનદ રવ ગમ્ભીરે ધૂમતો,  
વિકટ અરણ્ય મહિં વહીં જતો એકલો,  
અથડાતો વર્ણો શિલા વિશાળી સંગમાં  
તો આળંગી આગળ બેતો ટેકીંલો. ૧

સુણતો ઘોર થતો જે નાદ ઘડી ઘડી,  
પ્રળય પવન જ્હાં ઝાડઝાડશું ધૂમતો,  
ને એ નાદ હૃદય નિજ ધારી ચાલતો,  
જાએ બેતો જે મારગ મન રૂચતો. ૨

વર્ણો નિરખતો જાએ જાએ આસમાં  
મેઘતાણું દળ ગાજવીજ કરીં ધૂમતું,  
તે સહુતું પ્રતિબિમ્બ ઉરે નિજ ધારીંને  
જતો આગળ, ઘનજળ હેને ધૂમતું. ૩

એક નદી વર્ણો નહાનકડી મીઠે રવે  
ગાન કરતી ઝીણું, નાચે મન્દ જે,

\* 'આસો માસો શરદપુન્યમની રાત્ર જો.'—એ ચાલ.

મન્દ હસતાં મેઢાનોમાં મહાલતી  
જાએ ધીરે ધરી ધીરો આનન્દ એ. ૪

કોયલટહુકો મધુરો તટતરુકુંજમાં  
કો ઠામે સુણીને એ હરળી નાયતી,  
ને નિજ મીઠો રવ તે સંગે લેળતી  
ભર આનન્દે ંહેતી એ ચાલી જતી. ૫

તેને કહોં કહોં ભૂરું વ્યોમ નિહાળતું,  
કહોં ચઢા કરોં મન્દ હાસ હેને ઝૂમે,  
એ સહુકેરી છળોં નિજ હમડે ધોરોંને  
ંહેતી ચાલે, લહરી ઝીણીએ ધૂમે. ૬

હું ઊભો એ નદનદોસંગમ ઉપરે,  
ને દીઠાં જળ યનેનાં લેળાં ભાળ્યાં,  
પેલા નદનો ઘોર ઘોષ ધીમો પડયો,  
ને ત્યાં નદોંની લહરી નાચી ભેરમાં. ૭

આગળ નાંગી નજરે નવ દીકું કંઈ,  
અંખાઈ મુજ આંખ અતીશે તેજથી,  
પાણુ પેલી ગમ દૂર ઘણું મહેં આંખિયો  
અળહળતો કંઈ સિન્ધુ વિશાળ પડયો અતિ. ૮  
ત્યાં એ નદનદોસંગમ ભળિયો મહેં દોંઠો,  
ભળિયો પાણુ વળોં ંહેતો અળગો સિન્ધુમાં;--

બહાલી ! મુજતુજ જીવન આ એ એકઠાં,  
મળિયાં નિરખીને રહું હું આનન્દમાં. ૯

### કર્તવ્ય અને વિલાસ.

શિખરિણી. “મોઠી શીળી તહારી અમો વરસતી કાન્તિ કુમળી,  
અને પ્રેમે લીનાં નયન મધુરાં,—એ અહિં મળી  
મહેને રાખે કેદી કરી તુજ સમીપે, મુજ કળી !  
તથાપિ દે જાવા સળગ મૃદુ બન્ધેથી નીકળી. ૧

ઘડયાં કર્તવ્યો જે મનુજશિર મૂક્યાં જગપતિ,  
ઉવેંખ્યાં એ જાએ કયમ કરી પ્રિયે ! ફૂલે મુજ થકી ?  
વિલાસો પ્રેમીલા નવ ગણું કદી નીરસ વળી,  
અરે તોએ આજ્ઞા શિર ધરવી જે જાય ન ટળી. ૨

વિલાસો રાખ્યાછે અનુપમ ભરી આગળ ખોળ,  
રમી ઝીલીશું તે અહિં થકી વિલાસો લઈશું જ્યાં;  
નહિં ત્યાં તો ખીલે શ્રમ કંઈ, ત્યાં તો ચિરલગી  
તણાયા જાવાનું સુખસરિતમાંહિં, પ્રિયસખી !” ૩

“અરે ક્યાં છે, ફૂલો, એ, નહિં સહજ વાહી જઈશ હું.”  
“નથી દીઠા તહે શું ? સુણ્ય, સુણ્ય, અધીરી ! સહુ કહું.—

નથી જોતી શું તું અનુપમ પ્રદેશો ગળકતા,  
 ખડભે પેલા સન્ધ્યાશિખરનો પછાડી છૂપી રહ્યા ?” ૪

“અરે કચ્છાં છે, ફેંછો, એ ? સહજ નહિં વાહી જઈશ હું.”

“ખડભે, ઘેલી ! પેલા, અમળ પસર્યા, શું ખીંચું કહું ?

ખડભે પેલો મેઘ કનકગિરિ લાંબો કીધે ભેલો,  
 પછાડી તે ઝાંખે ભૂમિ, જહિં રહ્યાં છે ચિરમુખો.” ૫

“અરે બહાલા ! સ્વપ્નાં, સકળ તુજ એ તો કવિપણાં,  
 તૃષાપીડયાં દેખે મોહું જળ સૂકે રાત હરણાં.”

“અરે કાં ભૂલે તું ? કવિત નિકળે એ ભૂમિથકી,  
 નહિં સ્વપ્નાં એ તો, સહજ ઉપલબ્ધિ હૃદયની.” ૬

“ભલે બહાલા ! જાઓ સફળકૃત થાઓ, અટ પછી  
 અહિં આવો, લહાવો લઈશું ખમણો તો ફરી મળી.”

“પ્રિયે માં તું મુને ગણતી તુજમાં પ્રેમવિમુખો,  
 જડયો તુંમાં મહારો ભૂવ, તુજમહિં છે મુજ મુખો. ૭

કશ્યપ કાચા સૂત્રે હંધડું મુજ બહાલી ! સજડ ભૂં,  
 જડયું પ્રેમે તારા હૃદય સરસું તે નહિં છૂટે.—

સમર્પી આ રહારો ભૂવ સકળ આ ચુમ્બનમહિં,  
 તહેને આપું, લે આ,—લઈશ ફરી પાછો મળી ફરી.” ૮

## વિપદમાં ધારણ કરનાર બાળ.

સીતાના કળી પદ કરી મૃદુ હાસ્ય અનિલચંગ ખેલતી,  
મહિનાની નીચે જળમાં નિરખંતી નિજ મુખ, ઘડી ઘડી દહેરતી,  
ચાલ. તે શું દેખે ખડલે પેલો દૂર રહ્યો હેનો વેરો ને,  
દૂર શિશિર, ને દેશે પીડ દુઃખે હેને ઘેરોને ? ૧

વર્ષાભીની વર્ષા વનભૂમિ હસતી રસાળ ને,  
બહારે નિરખે હેને રવિરાજ છેદી મેઘમાળને,  
તે શું બાલે ખડલે પેલો પાસ ખોળે કાલુ આવતી  
વનઘોર ઘટા દેતી દુઃખ હેને અકળાવતી ? ૨

બહાલી ! અહિં તું રમે રસભેર આનન્દ-ઉછંગમાં,  
નવ બાલ્યો હજી કદી શોક, રહી મુખરંગમાં;—  
કદી આંસુ ઢળ્યાં એ ચાર સહજ મુખલંગથી,  
તોએ તહેમાં વહે આનન્દ ઝીણાશા તરંગથી. ૩

પણ, બહાલી ! તહેને મહાદુઃખ કદી લેશે ઘેરોને ?  
કુમળું તુજ આ હમડું તે વેળ લેશે કોણ ધારોને ?  
મુજ સખળ પ્રેમ કદી રાખે હમડાને એ ભીરોને,  
પણ તે પ્રેમનો આધાર ગયો કદી ભીરોને ? ૪

પદ્મકર્ણોને શિશિરમાં નેહ એક રાખે ધારોને,  
ભૂમિ મેઘે કરી નિસ્તેજ લેશે ને સંભાળોને,

તે જ એક મહારો આધાર પ્રબળ દુઃખસિન્ધુમાં;-  
એમ જાણીને હું આ વાર રમું આનન્દમાં. ૫

## મિશ્ર થએલી બે છાયા.

સેનાપતિ. ઓગમ આ વન મહિં અહિં ચંદા ખોલો હસતી,  
ને જો આ તુજ વદન મહિં પ્રેમે એ વસતી.  
આ જો ને મુજ છાય પડી બાજુએ ઊભી,  
તહેમાં મળો જઈ અહિં છાય તુજ કે'વી રૂબી ! ૧

પણ એ તો ક્ષણમાત્ર અહિંયાં રહેશે લેણી,  
ળીજી ક્ષણમાં એહ છૂટીને જશે બહેલી.  
બહાલી ! આ લવમાંહિં આપણી જીવનછાયા  
રહેશે ક્ષણ એકઠી ! ગહન શી લખની માયા ! ૨

## સંસ્કારોદ્બોધન.

સન્તતિલક. આ તે જ સ્થાન, અહિં આપણ બે ઊભેલાં,  
લેઈ વદાય ગઈ દૂર તું જેહ વેળા;  
જોતાં જ તે સમયની સ્મૃતિ જો શી જાગે !  
તે શાન્ત મધ્યરજની ફરો ઊભો આગે ! ૧

શીળીશીં ચાંદનીં વિશે શું કરંતીં સ્નાન  
 તે 'રાત્રિ કે'વીં દીસતી હતીં દીપ્તિમાન !  
 ને શ્યામવર્ણુ લઘુ ખન્ડ જ મેઘ કેરા  
 ભૂલા પડયા કહિંથોં આવીં નલે ઠરેલા; ૨  
 દેદીખ્યમાન રજની મહિં તે જણાય  
 જે'વાં જ બાજીલૂતડાં લૂલી જતિ-ન્યાય  
 આબ્યાં નિષિદ્ધ સ્થળમાં તળેં અન્ધકાર,  
 ને વિસ્મયે ઠરોં રહ્યાં સ્થિર તેહ ઠાર.— ૩  
 પેલી ઘટા તરુતણી જહિં તે જ રાતે  
 બે આપણે વિચરિયાં લઈ હાથ હાથે;  
 વૃત્તાન્ત પૂર્વ તણીં મૂર્તિ વિરાળે પાછી,  
 વીત્યા દિનો અધિક તોય ન થાય આછી. ૪  
 ને બાર કુમ્ભ દિન તે થકોં માંડોં આજે  
 ખાલી કર્યા ફરોં ભર્યા અહિં ચન્દ્રરાજે.  
 હા ! એટલી અવધિમાં સુખદુઃખરંગ  
 શા આપણે અનુભવ્યા હશે રોઈ સંગ ! ૫  
 છટાં પડ્યાં, ફરોં મળ્યાં, ફરોં ને વિખૂટાં,  
 ભેટ્યાં હર્યાં, ફરોં રડી રડોં આંસુ ખૂટ્યાં !  
 તે શોકવાદળ મહિં મળોં એક ચંદા  
 સીંચંતીં શીળીં હઈડે સુખદહેર મન્દા.— ૬

જે આપણે મન વશી; પ્રિય ! કોણ, કહે તે ?  
 મીઠી સખી તુજ, અને મુજ ખડેની છે તે;  
 હા ! તેથી ને તુજથી આ ક્ષણ દૂર હું છું !  
 શું આપણે ત્રણ ફરી મળીશું, હું પૂછું ? ૭

થાશે સખી દિવસ અલ્પ વિશે પરાઈ,  
 પામી ફેડા વર અને સુખ સર્વ લાહી,  
 બાશે લૂલી પછી તહને મુજને સખી તે,  
 કે રાખશે સ્મરણ આપણું કાંઈ ચિત્તે ? ૮

ના, ના, લૂલે શું ? અપરાધી બનું હું કે'વો  
 પ્રેમી સખી તુજ વિશે કરી તર્ક હેવો ?  
 તો એ ફરી મળવું હુંલેલ હેતું માનું,  
 ને ખેદ પામું તદ્દપિ સુખ થાય છાનું;— ૯

છટાં અહિં પ્રિયજનો રહીશું વશેલાં,  
 ને હોહલા ફરી સમાગમ તો રસીલા;  
 તેથી જ નિશ્ચય કર્યો દૃઢ ચિત્ત આ મહે—  
 બહાલાં ફરી સહુ મળીશું અનન્ત ધામે ! ૧૦

ત્યાં તો ફરી નવ કદી જ વિયોગ રહેવા,  
 નિત્યે નવાં સુખતણા સહુ સ્વાદ લેવા;  
 આનન્દ કેરી નહીં ત્યાં ન કદી વિરામે,  
 બહાલાં તહિં કરીશું સ્નાન અનન્ત ધામે ! ૧૧



## લગ્ન સમયે એક કુસુમપાત્રની ભેટ મોકલતાં.

- મહાદીપ પ્રેમબન્ધ બન્ધુતણે, વિશ્વજનો બોલે,  
 છંદ. બાંધિયો પ્રભુધામથી જ જન્મ થકી જોડે;  
 જનનોંજાત ભગિનોંબ્રાતની સમાન આંહિં  
 મનુજરચિત બન્ધુતણે પ્રેમ બને નાહિં. ૧
- એમ ભલે વિશ્વ લવે,—મેળાવીછ મહેં તો  
 ભગિનોં એકે જેહ-સ્નેહ સુખ અનુપ દેતો;  
 જનનોંજાઈ એહ નાહિં તદ્દપિ તેહ તહેવી,  
 અધિક તેથી વા કહું શુ ? કાણુ તેહ જેવી ? ૨
- ખડેનોં ! તેહ તું જ, જગ-અરણ્ય વિશે લાધી  
 શીતતરુઘટાસમાન હરતોં પીડ બાધી.  
 તું હવાં પરાઈ થઈ ફર, ફર, ચાલી,  
 દોહલી ફરોં ભેટ થાવોં જાણું ખડેનોં બહાલી ! ૩
- તો હું ભેટ અદ્ય આજ મંગળ દિન ધારી  
 અર્પું, તે રખે અમાન્ય કરતોં ખડેનોં મહારી !  
 ફર દેશમાં કુટુમ્બકાર્યમાં જૂંથાઈ  
 જે ઘડી તું મુજને વિસારોં દઈશ કાંઈ, ૪

તુજ સમાન મધુરકુસુમકળી સમૂહભારે  
 ભરિયું પાત્ર તુજ નયનસમીપ આવૌ ત્હારે  
 સ્મરણ કંઈ કરાવશે જ યુગ્મ એક કેરું,  
 જેહ-હૃદય છે સદાય સ્મરણ તુજ વશેલું; ૫  
 જેહ-હૃદય શોકતિમિર વ્યાપિયું વિદારી  
 એક વેળ ચન્દ્રિકા તું બની રહી હમારી.  
 તે કૃતજ્ઞતાતું ચિહ્ન ભેટ આ જ ધારી,  
 કે ગણી જ સ્નેહચિહ્ન, લે તું એ સ્વીકારી. ૬  
 મન્દહાસ મૃદુવિકાસ કળી ગુલાબકેરી  
 દ્વાર તુજ અનેક વેળ મહેં દોડી ઠરેલી;  
 ધરણી માત સંગ ગાય એ ભોંડી રહેલી,  
 શી સુખસ્વરૂપ રહેતી રંગરેલ રેલી ! ૭  
 કદો ન તોડો તેહ માડોથી વિખૂટો કીધી;  
 કોઈ કુસુમપાત્ર માંહિ નાહિ અપો દીધી;  
 કુસુમપાત્ર પળ જ માત્ર કળી રમ્ય રાખે,  
 કરમો ત્હાં બીજે ક્ષણે સુગન્ધ તે ન દાખે; ૮  
 મધુરો કળી સરીખો પાત્ર શુભ તું પામો આને,  
 આશિષ દઉં આ હું તે તું સંગ લેતો જાને;—  
 ધરણી માતથી વિખૂટો કળી સુકાય જે'વી  
 માં તું ખડેનો કળો ! કદાપિ કરમો જાતો તહેવી ! ૯

## અભિનન્દનાષ્ટક.

- તોટક. અભિનન્દન આજ દઉં તહમને  
 મુજ સર્વ સહોદરને સુતને,  
 પુલકાં વૌણતાં સુખવાડીં વિશે  
 ચિરકાળ કરો રમીં સર્વ દિશે. ૧
- કદીં કણ્ટક કોમળ અડ્ડુલિયે  
 અથવા ચરણે સરીં પીડ દિયે,  
 ઉપચાર ફૂડાં કંઈં વૈદ્યતણે  
 ઝટ આદરણે, શર્માં જાય ત્રણે. ૨
- સહુ વૈદ્યતણે વળીં વૈદ્ય જ જે  
 કદીં એક ઘડી તહમને ન તજે,  
 ત્યમ તે તણું સેવન આદરણે,  
 નિત્ય ભક્તિરસે હમડું ભરણે. ૩
- હમડું ભરિયું મુજ આજદિને  
 કંઈં હર્ષવડે કંઈં શોકશુણે;  
 સુખદુઃખનદીયુગસંગમમાં  
 હમડું મુજ નહાતું રહે હમણાં;- ૪
- પ્રતિનૂતનવર્ષદિને ચરણે  
 હું કૃતાર્થ થતો નમીં જેહ તણે,

( ૫૪ )

નહિં તે શુભધર્મનીં મૂર્તિ હવાં,—  
જગ ! રૂપ ધરે તું નવાં જ નવાં ! ૫

અહિં ઇન્દ્રધનુ યનતું નિરખું,  
રમણીય સુરંગથી શું હરખું ?  
નથી આ રચીં જરહાં હું રહ્યો રચના  
થઈ હ્રસ્વ બધી મધુરી ઘટના. ૬

ક્યમ શોક ધરું મન તો હું હવાં ?  
જગ ! રૂપ ભલે તું ધરે જ નવાં;  
મુજ પૂજ્યપિતાતણીં મૂર્તિ હૃદે  
ધરીં નિત્ય કરું હું પદે જ પદે. ૭

મુજ સર્વ સહોદર ! તાત સ્મરો,  
વળીં તાતમહાનનું ધ્યાન ધરો;  
કરીં યુગ્મ પિતા તણું વન્દન હું,  
દઉં આ સહુને અભિનન્દન હું. ૮

તહારી કાન્તિ, પ્રેમ અને આત્મા.

દેડી કે'વીં શાન્ત શીર્ષી કાન્તિ મુખનીં તહારી  
દીપે ઝીણીં આંદની સમાન, બહાલી !

નેન મીઠાં ઝરંત અમી ધીરે,  
સ્મિત મધૂરું વહે શીતળી લહેરે. ૧

દેખું હેવીં ત્હારી કાન્તિ માંહિં રમ્ય  
ત્હારી પ્રેમનદીકેરું પ્રતિબિમ્બ,  
ઝહેતી જે'નીં મન્દ લહરિ ગાન લેતી  
પ્રેમ-અનિલ ચૂમે મુજ બે રસેથી; ૨

નિકર શબ્દ વિણુ સર્વદા જતી એ,  
ઝહેતી છાનીં તરુકુંજ મૃદુગતિએ;  
સિન્ધુ સરીખો ઘુઘાટ નવ કરંતી,  
સહાનદસમાન નાદ ના ધરંતી. ૩

તેમ શાન્ત કાન્તિમાંહિં જે રમંતો,  
ત્હારી ધીરો પ્રેમસરિતમાં લમંતો,  
સદા શાન્તરૂપ તેહવું જ, બહાલી !  
ધીર અન્તરાત્મ તુજ રહે ધારી. ૪

### પ્રેમી જનનો મંડપ.

શિખરિણી. ગૂંથી કાળી કાળી લોડીં સજડ આલિંગન તહમે  
રહ્યાંછો વીંટાઈ, નહિં અલગ થાશે વળીં કયમે;

ભલે ગાળે ધૂમે પવન કરીં તોફાન ઉપરે,  
તહમે રહેશે ભેટ્યાં તદ્દપિ રહીં આ મણ્ડપ તળે. ૧

વળી વાશે ઝીણી અનિલલહરી જો સુખકરી,  
તહમે તો એ હેવાં અહિં વળગીં રહેશે ધિર ઠરી;  
હશી ભૂરું ભાળે નભ કદી, કદી મેઘ ગગડે,  
તહમે રહેશે તો એ વળગીં રહીં આ મણ્ડપ તળે. ૨

‘અરે બહાલી ! હાવાં વળગીં વળગી આપણુ સદા  
રહીએ ભેટેલાં, નવ કદી પડીએ જ અળગાં,’  
કદી ભિમિ હેવી નિરખીં તહમને ભઠતીં મને,  
નિરાશાએ પાછી શર્મી હૃદયમાં પીડતીં મહને. ૩

હમારે તો સર્જ્યું વિરહદુખડું સહેવું જ સહી,  
સુખે વા દુઃખે વા મળવું પ્રિયતું શાશ્વત નહિં;  
કદી જો નાચતી મુજ સર્મીય આનન્દલહરી,  
નહિં તે વેળા તે લહરીજળ પીવા મુજ સખી; ૪

અને જ્યહારે હેડે ધૂધવી ગુંગાવા વિપતડી,  
મોઠાં નેને હેને હરતીં મુજ બહાલી દૂર પડી;  
દશા હેવી છે જ્યહાં તહિં ક્યમ કરી નિશ્ચય મળે,-  
ખરે રહેશું ભેટ્યાં ઘડીં પણ અહિં આ નભ તળે? ૫

અહિં ખેંચે આજ્ઞા અટળ દૃઢ કર્તવ્યનીં મુને,  
મૂંઝી દે આ ગાદું મૃદુ કરતાણું બન્ધન હવે;

ઝહણે મિત્રો પ્રત્યે ફરજ મુજને તાણતી પ્રિયે !

કહો કચ્છાંથી કોટે વળગી રહિયે હાવી સ્થિતિયે? ૬

અરે એ તો ખોટું, અચળ બળ બીજું મુજ કને,

મળેલાં કે છૂટાં પ્રિયજન રહો, દુઃખ ન મને;

ગૂંથ્યું હેડે હેડું, સજડ ભવડો ભવશું જડયો,

હમે હેવાં લેખ્યાં રહીશું, સુખ હો કે દુઃખ પડે. ૭

ભલે ત્યહારે લેખાં રહીં નયન લેટે નયનશું,

વસે વા વિખૂટાં, તહિં મન ધરું દુઃખ ન કશું;

અને ઈર્ષ્યા નાવે, સજડ ગૂંથિયાં વૃક્ષ! તમપેં,

જ્યહાં સૂધી લેખ્યા અમર અમ-આત્મા ચિરં તપે. ૮

### વસન્તની એક સાંજ.

તોટક.

જડી રત્નવડે ફૂડી બ્યોમલૂમિ

કરી સાફ, તહિં રસલેર ઘૂંમી,

રમતો કદલી સહ તાજી દંઈ,

કંઈ ધીર સમીર વહેછ અહિં; ૧

નિજ પાંખ પરે વહી ગાન ઝીણું,

નહિં કો થકો જે કદી નય સુણ્યું,

લઈ તે મુજ અંતરમાંહિં ભરે,  
મુજ અંતર ગાનથીં ત્યાં ઊભરે; ૨

મહિં રમ્ય અનેક છળિ ચૌતરે,  
મહિં એક પ્રિયાતણી મૂર્તિ તરે;—  
અહિં આ સમયે ફૂડો શાન્તિ કરે,  
તુજ, તેહ, પ્રિયે! શીળો કાન્તિ ધરે. ૩

પણ બહાલી અહિં મુજ પાસ નહિં  
ઝીલવા સુખ આ ક્ષણ રમ્ય મહિં;  
તદપિ મુજને અહિં ઊભો દોસે  
વળગી, પ્રિય! તું મુજ અડ્ગ વિશે; ૪

નલ તારકથી ચળકંત ફેડું,  
વહો મન્દ સમીર દિયે સુખડું,  
સહુ તે મુજને તુજરૂપ દોસે,—  
વળગી પ્રિય શું મુજ અડ્ગ વિશે! ૫

### ગાનસરિત.

૧૨ખી. જગ્ગારે બહેતી ગાનસરિત અલબેલડી,  
લહરી મીઠી લચી લચી લેતી રંગમાં,

\* 'આસો માસો શરદપુન્યમની રાત્રી જો.'—એ ચાલ.



ત્યહારે રૂડી આનન્દની હોડીએ ચઢી  
 બહેતો ચાલુ' હું એ સરિતતરફગમાં.

૧

પછી કોચલડી ગાતી હો મૃદુ કણ્ઠથી,  
 કે ગંભીરું નદી ગાય શિલાસંગમાં,  
 કે ચૂમે તરુ પવનદહિર રવ મન્દથી,—  
 બહેતો ચાલુ' હું એ સરિતતરફગમાં.

૨

પણુ જ્યહારે એ ગાનસરિત રજિયામણી  
 ચાલે લલનાકણ્ઠમહિંથી ઉમંગમાં,  
 ત્યહારે મુજ આનન્દહોડી ભેંછળી ઘણી  
 બહેતો ચાલુ' હું એ સરિતતરફગમાં.

૩

ને વળીં ને તે લલના મુજ હૃદયમહિં  
 કો હામે કરીં વાસ રહે સુખરંગમાં,  
 તો તો પછી ભૂલીં ભાન ગાન મુણતાં તહિં  
 બહેતો ચાલુ' હું એ સરિતતરફગમાં.

૪

તો પણ, તો પણ, બહાલી! સુષ્ય કહું વાત હું,  
 કદીં તવ કણ્ઠ રમે તહિં ગાન-પ્રસન્નગમાં,  
 ન ગણું એ ઊણું જ્યહાં લગીં તુજ સાથ હું  
 બહેતો ચાલુ' ખીજ સરિતતરફગમાં.

૫

સ્મિત ગાતું તુજ નયન મૌઠાં ગાતાં વળી,  
 ને મુખકાન્તિ સલ્લેણી ગાતી ઉછરંગમાં,  
 ને તે સહુમાં પ્રેમગાન ંહેતું લળી,-  
 ંહેતો ચાલુ' એગાનનદીતરફગમાં.

## તહારી છબિ નથી.

શિખરિણી. વસે જે'વી કાન્તિ તુજ મુખ વિશે એક સમયે  
 લઈ તહેવી તહેવી સ્થિર કરી મૂકે જેહ છબિ તે  
 નથી તો શું જાણું? મુજ હૃદયમાં તહારી છબિ જે  
 છપાઈ રહોટી તે સ્થિર રહી કહિ' જાય ન ખોળે. ૧

ધરું નેનો સહામી જડ છબિ દીસે તે જ સમયે,  
 ખશેડી કે નહાસે;-પણ પડી અહિ' જેહ હૃદયે,  
 અરે! તે તો કોદી નજર સમીચેથી નવ ખસે,  
 જયહાં જાઉં ત્યાંહિ' મુજ નયન આગે જોલો હસે. ૨

કદી કાળે પેલી જડ છબિ વિનાશે પડી જશે,  
 અને આ તો મહારે હૃદય જડી તે ત્યાં જ જડી તે;  
 છબિ કો'ને કાળે? મુજ અરથ જો તેહ ઘડવી;  
 વૃથા એતો વેઠ્યો,-મુજ હૃદયમાં તે નવનવી; ૩

ભર્યાં શીળે તેજે નયન હરણાશાં ચપળ આ  
 ઠરે મહારાં નેને યળ, વળીં યળે ભૂમિસરસાં;  
 કદી ગાલે મીઠી સ્મિતસખીં રમે ગોળ લહરી,  
 જ્યહાં નાચે પેલો મદનનટ હોંસે ફરીં ફરી,—૪

કહો એ તે કચ્છાંથી છળિ જડ મુને દાખવીં સકે?  
 ભલે ત્યહારે આ તો હૃદય જડીં તે ત્યહાં જ જડીં રહે;  
 અને આ હૈંડે તો છળિ નવનવાં રૂપ ધરતી,  
 ફરે સન્ધ્યા અભ્રે વરણુ જ્યમ તે તેમ ફરતી;—૫

કદી તેજલાં એ નયન મહિં આનન્દ ઊંછળે,  
 કદી શોકે ઘેર્યાં તદ્યપિ મોહકાં મન્દ પડીં રહે,  
 કદી પ્રેમીલાં એ, પ્રીતિઝરણુ તે માંહિં ઊભરે,  
 કદી રીસાએલાં અધિક ધરીં શોભા મન હરે;—૬

બધી હેવી મૂર્તિં વિધવિધ ધરે રૂપ રસોલાં,  
 પૂર્યો જે'માં રહેતો અખૂટ મંધુરો પ્રેમ જ સદા,—  
 બધાં એ તો રૂપો મુજ હૃદયમાંની છળિ ધરે,  
 કહો એ તે કચ્છાંથી જડ છળિ મુને દાખવીં સકે? ૭

## હુનાળાના એક પહોરોડનું સ્મરણ.

- વસન્ત- તિલકા- બહાલી તહને સ્મરણ છે? કદી એક વેળા  
સાથે પહોરોડ મહિં આપણ બે બેલેલાં;  
કે'વું હતું સઘળું શાન્ત જ તે સમે ત્યાં !  
શીળી ઉપા પણ સૂતી હતી જાગતી જ્યાં; ૧
- હેની સલૂણી રૂંડી કાન્તિ તું ભેતીં બહી,  
ને હું ઉપાતણી અને તુજ ભેઉં ખૂબી;  
આવે સમીર મૃદુ રમ્ય ઉપામુખેથી  
તે ચૂમતો તુજ કપોલ પૂરે સુખેથી; ૨
- ને એક વાળલટ ભાળ પરે પડેલી,  
તહને સમીર નયવે હળવે ખશેડી;  
ને મન્દહાસ તુજ નિરખીને ઉપાએ  
જે હાસ કીધ મૃદુ તે વિસર્યું ન ભાએ. ૩
- “આ કે'વું રૂડું સઘળું અહિંયાં દીસેછે!”  
બાલી તું એમ મોઢું સાદું જ તે સમે જે  
તે તો વશ્યું હૃદય આ નહિં જાય હુબી,  
સંભારીં તે તુજ છળિં અહિં ચાતીં બેલી. ૪
- ને બાલતાં તહિં થયું સ્મિત તહારું ધીરે,  
ને ઝીણીં ગાલલહરી રમીં ત્યાં રહી જે,

તહેને ઝૂમી લીધી રસીલી! રસે ત્યહાં મ્હે  
તે દીકું ઝીણી નજરે તહિં તારલાએ.

૫

## શિયાળાનું એક સહવાર.

ઉપોર છંદ. પ્રિય! ને, રમ્ય આ શું સહવાર!  
રવિનું તેજ ને સહુ ઠાર  
રેલી રહું કરતું હાસ  
પૃથ્વી પર અને આકાશ!

૧

દેતું ઊંઢ સુખમય આજ,  
અતી શીતકેરું રાજ્ય.  
હાવા તેજસાગર માંહ  
પંખીડાં પહોળે શાં નહાય !

• ૨

ઊંડતાં અહિં તહિં સ્વચ્છન્દ,  
રમતાં જુગલ ભર આનન્દ;  
એસે એકે દાણુ તરુડાળ,  
પાછાં ઊડોં જઈ તરુડાળ,

૩

તરતાં તેજસાગર માંહ  
મીકું ગાન ગાતાં જાય!

તહેને પ્રેમભર જો આજ  
નિરખી શો રહ્યો રવિરાજ !

૪

છાયામિશ્ર તડકે આમ  
રચનાંચિત્ર રચ્યું આ ઠામ  
તે પર ઊભું તરુવરવૃન્દ  
મન્દ જુકે સમીરે મન્દ,

૫

ત્યહાં આ એક તરુને ડાળ  
ખેડું શુકતું યુગ્મ રસાળ;  
કાન્તા લઈ સમીપે આજ  
ખોલે મીઠડું શુકરાજ.—

૬

“કાન્તે ! આજ દિન આનન્દ  
રમિયે આપણે સ્વચ્છન્દ.  
જો, આ હાસ કરી રવિરાય  
લાંબા કર પસારી આંહ્ય

૭

આલિંગન ભરે ભરરંગ  
ધરણીને ધરી શું ઉમંગ !  
ને આ ગાન ગાઈ સમીર  
ચૂમે તરુઘટાને ધીર.

૮

આલ્યા પ્રેમકેલિતરૂંગ  
ઓગમ વ્યાપિયો ઉછરંગ;

આને આપણે પણ આંહિં,  
ઝીલિયે રસતરંગો કાંઈ.

૯

ધરિયો જન્મ સુખને કાજ,  
તો શું તજવું હેને આજ ?  
ભૂલી ભૂતભાવિખેલ,  
આ ઘડી રંગ રમિયે રેલ. ”

૧૦

હાવાં ચાહુ વચન હિચારી,  
શુક ગ્રો ચુખતો નિજ ખારી !  
બહાલી ! નિરખી આ સુખમૂળ,  
વર્તન રાખ્ય તે-અનુકૂળ.

૧૧

### કોયલનો ટહુકો.

રાગ મોરઠ અલી કોકિલા ! ટહુકો મીઠો તુજ માહરે હંધકે વફ્યો,  
તાલ અંપા. સુણી તેહ આ હંધકે ખીજે ટહુકો ઝીણા બીંહીને ધર્યો,  
અલી કોકિલા !

શીર્ષી ચાંદની આલિંગતાં સ્મિત જ્યહાં કરે લહરી ઝીણી,  
સિન્ધુ એહવો આનન્દનો દાણ અંધું તે ટહુકો સુણી,  
અલી કોકિલા !

## મધ્યરાત્રિયે કોયલ.

વિષમ શાન્ત આ રજની મહિં મધુરેા ઠહિં રવ આ-દુહૂ-  
 હરિગીત. પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહિં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું ?  
 મન્દ વાઈ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,  
 નહિં સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી. ૧

મધ્યરાત્રિ સમે તહને અલો કોકિલા ! શું આ ગરબું ?  
 હાં, મેહુલો વરશી રહ્યો તહેણેથી તુજ મનડું ભર્યું;  
 દુઃખ નવ સ્વપ્ને દોહું ને સુખ મહિં તું રેલતી,  
 આ રમ્ય રાત્રિ મહિં અધિક આનન્દગાને ખેલતી. ૨

નીતરી રહો ધોળો વાદળો વ્યોમમાં પથરાઈ આ,  
 ને ચાંદની ઝીણી ફીંકી વરશી રહી શી સહુ દિશા !  
 ગાન મીઠું અમીસસું તહેણે ભર્યું તુજ કણ્ઠમાં,  
 આ શાન્તિ અધિક વધારતું તે જય ભોલરી રંગમાં. ૩

નગર બધું આ શાન્ત સૂતું, ચાંદની પણ અહિં સૂતી,  
 ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી,  
 અનિદા ધીરે ભરે પગલાં પળે શાન્તિ રખે સહુ,-  
 ત્યાં ભોંછળતી આનન્દરેલે કોકિલા બોલે-દુહૂ ! ૪

સુષ્પિ સઘળી શાન્ત-રાખી સુજને જ જગાડતો  
 ટહુકો મીઠો તુજ પવનલહરી સંગ જે બહુ લાડતો;



ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઈ અવનવી,  
 ભૂલો ભાન, તણું મુજ રમ્ય શાઆ, હૃદયું દોડે તવ ભણી. ૫  
 દોડો ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,  
 આનન્દસિન્ધુતરંગમાં નાચુંતુ એ ઉછરંગમાં;-  
 હા ! વિરમો પણ ગયો ટહુકો, હૃદય લલચાવે બહુ,-  
 કરો એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય, મીઠી ! હૂહૂ ! હૂહૂ ! ૬

### રાત્રિયે કોયલ.

\* ગરમી. બહાલી, સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે  
 ગાતી છન્દમાં રે, બહાલી૦  
 શાન્ત રજનિમાં ચમકો ગાંઠની,  
 ને આછી પથરાઈ વાદળી,  
 આવે ટહુકો અનિલલહેર કંઈ મન્દમાં રે,  
 ગાતી૦ બહાલી૦ ૧  
 બહાલી ! એ તુજને બોલાવે,  
 મીઠી મીઠીને મન ભાવે,  
 દે ની પાછો ટહુકો કોમળ કણ્ઠમાં રે,  
 ગાઈ૦ બહાલી૦ ૨

\* “ ક્રમણ દીગેહે અલખેલા ત્હારી આંખમાં રે. ”—એ ચાલ.

ટુહૂ ટુહૂ કરો ને કરો આંચો,  
 મીઠો રવ અમીરસ ને લાંચો,  
 કોયલડી રહી છૂપી જાડના ઝુંડમાં રે,  
 ગાતીં ંહાલીં ૩

‘આલો પ્રિય ! સુણિયે એ મીઠી,  
 મહે મધુરી ગાનનદી દીઠી,  
 ચળકંતી આલે જે પેલા ચંદમાં રે,  
 ગાતી છન્દમાં રે;’  
 ંહાલી, સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે. ૪

### વસન્તમાં એક સહવારનો સમય.

વૃત્ત. આ મહોટું મેદાન વિસ્તર્યું વ્યોમતાણું ત્યહાં  
 રમતી દોડાદોડય સુનેરી વાદળિયો આ,  
 ને તે નિરખી રહ્યો, ઊજળું હાસ કરંતો,  
 ઊભો ખાનૂ પડે, સૂર્ય-આનન્દ ધરંતો; ૧

ને તરુવર વર્ણો નૌચે નિહાળે નિજ છાયા જે  
 ડૂબતી વાદળોંતણી છાયમાં વારે વારે.—  
 હા ! આ સહુ સૌન્દર્ય રમે સ્વચ્છન્દે રહેની,  
 જડ મુજ હૃદય ! તું કેમ લહે નહિં પ્રતિમા, ફૂટેની? ૨

અરે ! જોડીને ગયા દિવસ પહેલાંના લાગે,  
 જ્યહારે આર્ય પુરાણ નિરખતા નજરે આગે  
 હિષા ઊજળી બેઠી રહી સુન્દર રથ માંહે  
 જે રથને દીપતા અશ્વ રાતા જોડાએ;  
 જ્યહારે વર્જી ભયભીત આર્ય સુષુપ્તા નિજ શ્રવણે  
 મરતો કેરો નાદ સિંહ સરિષો જે ગગડે;  
 ને જ્યહારે નિજ નેન નિરખતા ભાવ ધરીને  
 ભમતો જે પર્જન્ય ઉદ્દમય રથે ચઢીને. ૪

### હૃદયપ્રતિબિમ્બ.

વસન્તતિલકા. જૂરું વિશાળ નભ વિસ્તરીને પડયું'તું,  
 ને સૂર્યતેજ હશે મન્દ તહિં સૂતું'તું,  
 મધ્યે સુનેરીવરણી કંઈ વાદળીઓ  
 સંદેહ શા લઈ જતી હતી પાતળીઓ ! ૧

સૌન્દર્ય એ મધુર કેરું કરત પાન  
 નૌનોથી હું તહિં જોલો ભૂલો સર્વ ભાન;  
 મીંચાય ના નયન તો પળમાત્ર મ્હારાં,  
 સૌન્દર્ય એ તણી જ્યહાં વરસતી ધારા. ૨

આનન્દ એ અનુપમાં તરતાં તરતાં  
 અંતે મીંચાઈ મુજ લોચન ત્યાં ઢળતાં;

એ સ્વપ્ન જેવી સ્થિતિમાંહિં રહી તથાપિ  
એ રમ્ય મૂર્તિ મનમાં મુજ ત્યાંહિં છાપી;— ૩

પાછું વિશાળ ભૂરું બ્યોમ ઉભું છવાઈ,  
પાછી તરતી ઝીણી વાદળોં તહેનોં માંહિં;  
ને આંખય તો રહી મીંચી બધી તેહ વેળા,  
જ્યાંડાં જહેલોં મૂર્તિયોં વિશેષ ફેડી રમે આ. ૪

હા ! તોય એ છળિ રહી પળવાર ઊભી,  
ફેડો વહ્યો અનિલ ને ગઈ એહ રૂળી,  
રૂળી અને ઉઘડિયાં નયનો જ મહારાં,  
આકાશ દીકું પણ પેલોં છળી ગઈ ક્યાં ?— ૫

હાવી અનેક રમણીય રમે છળીઓ  
આ સૃષ્ટિમાં ઘડી ઘડી જ નવી નવીઓ,  
તહેમાંની એક પણ આમ લગાર રહે જ્યાંડાં,  
તો સર્વકેરું પડવું પ્રતિબિમ્બ તે ક્યાં ? ૬

છે આટલી તદ્દપિ આ હૃદયે વશેલી  
ધરણ અલભ્ય મુખ મેળવવે શું થેલી,—  
જે જે રમે અનુપ રૂપ જ સૃષ્ટિ મધ્ય  
તહેનું થજો વિમળ દર્પણ હેકું સદા. ૭

## એક નદી ઉપર અજવાળી મધ્યરાત્રિ.

- \*ગરબી. સૂતી સુવાળી સરિત અંદશું હાસ કરે,  
નાચુંતું તેહ-ઉછંગ વહેળિયું કૂદી પડે. ૧
- આ મધ્યજ્વળિ રમણીય વિશે નહીં નહીંતટને  
આ રજતકૂચ લઈ અંદ રંગતો શુભ વરણે. ૨
- આ ભવ્ય ખુરજ ગઢતણા નદીતટ ચોકી કરે,  
કંઈ ણિહામણાં અફસુત ભૂતનું રૂપ ધરે. ૩
- અહિં શાન્તિદેવીના મન્ત્ર વડે મૂર્છિત બનિયાં  
સરિતાતટતરુનાં ઝુંડ, અર્ધનિદ્રિત પડિયાં. ૪
- જો ! સરિતાનો ઘુઘવાટ શિલામાં અથડાતો,  
ને મધુર બહેળિયાતણો નાદ ગદ્ગદ થાતો. ૫
- એ નાદ વડે નિઃશબ્દ શાન્તિના રાજ્ય વિશે  
નવ ભંગ થતો કંઈ લેશ, શાન્તિ અદકી જ દીસે. ૬
- એ નાદ અલૌકિકરૂપ સુણતાં શ્રવાણ ધરી  
તરુવૃન્દ તટોપર નમ્યાં ધ્યાન એકાગ્ર કરી; ૭
- સુણતા વળી યુગનાદને ખુરજપાળા ગઢના,  
સુણતો મૃદુ પ્રેમે ચન્દ્ર એહ રૂડી રવઘટના. ૮

---

\*‘ધતિહાસનો આરશો માલો, મહેં બેયું માલિં,  
થિર થાવર દીઠું ન કાંઈ, ફરતી છે છાંઈ’—એ વાક.

આ વેળા અનુષ્ઠા આ સ્થાન વિશે અહ્ભુત પસર્યું  
ક'ંઈ ગૂઢ અલૌકિક સત્ત્વ જેહ નવ નય કળ્યું. ૯

પસર્યું એ સરિતારવે, પસરિયું તરુકુંજે,  
પસર્યું ગઢપુરને પરે, પસરિયું જળપુ'જે. ૧૦

એ ગૂઢસત્ત્વપ્રતિબિમ્બ પડ્યું મુજ હૃદય પરે,  
હા ! શબ્દમૂર્તિ શી રીત્ય એ પ્રતિબિમ્બ ધરે ? ૧૧

ઓ સરિતા ! ને ઓ ચંદ ! રત્નનિ ઓ દિવ્ય જ ને !  
ઓ તરુરાજતાણું વૃન્દ !—સત્ત્વ એ દાખવળે. ૧૨

### ટેકરિયોમાં એક સાંઝનો સમય.

ગરબી. પડ પાછળ પડ રચીં ઊંભાં શિખર ગિરિવરકેરાં,  
' રચીં અર્ધચક્રનો વ્યૂહ ગૂંથાયાં અહિં લેળાં; ૧  
ઘેરી ઊભાં આ ઉચ્ચભૂમિ, નિરખી રહેતાં  
ટગટગ કરીં ભર આશ્ચર્યભાવ અંગે લેતાં. ૨  
નિર્જન વનમાં આ વેળા શૂન્યતા શી વ્યાપી,  
વ્યાપી પેઠી ગિરિહૃદય, શાન્તિસત્તા સ્થાપી. ૩

\*‘પ્રતિહાસનો આરશીં સાહીં, મહેં નેયું માંહિં,  
થિર થાવર દીહું ન કાંઈ ફરતી છે છાઈ.—એ ચાલ.

અહિં શાન્તિશૂન્યતાપૂર સીંચુ અંગે અંગે  
 ધારે ટેકરિયો સર્વ, વૃક્ષ પણુ તે સંગે. ૪  
 ગમ્ભીરશાન્તિસરજળે વિશ્વ અહિંનું ડૂબ્યું,—  
 અહિં લય આશ્ચર્યનું સત્ત્વ મૂર્તિમત્ શું ઊભું ! ૫  
 આ સ્થળ મીઠી નીંદરે સૂતી શાન્તિદેવી  
 હેને ટેકરિયો સર્વ નિરખી રહી આ કેવી ! ૬  
 આ એક શિખરના સ્કન્ધ ઉપર ડોકું જ કરી  
 પાછળ ઊભું ખીન્નું શિખર નિરખતું શું કરી કરી ! ૭  
 ગિરિટોચ છૂટાં તરુ ઊંભાં ચોકો કરતાં જ શકે !  
 તે પણુ અહિં અચરજ ધરી શાન્તિ સૂતી નિરખે; ૮  
 નિરખે જો વર્ણો આ ઊંચે ચઢી બ્યોમ-અટારી  
 ચંદા કૌતુકથી ભરી મન્દ સ્મિત મુખ ધારી. ૯  
 નિરખે વર્ણો સન્ધ્યાદેવી, રંગ નારંગ ઉરે  
 ધરી શુકતારલો ખાળ, ભરી આશ્ચર્ય પૂરે; ૧૦  
 એ શુક્રખાળ પણુ રહ્યો નિરખી કૌતુકભરિયો  
 નિજ દિવ્ય રુપેરી નેન નાંખતો શો ઠરિયો ! ૧૧  
 આ વેળ રઝળતું કોઈ પંખી રવ ઝીણુ કરે,  
 કે દૂર આમના વાસ વિશે કલકલ ઊંભરે, ૧૨  
 તે પણુ અહિં જતા ડૂબી શૂન્યતાપૂર મહિં,  
 તે શાન્તિતાણું સામ્રાજ્ય અડગ રહેતું જ અહિં. ૧૩

ને મધ્યરજનિ નલકુહર વિશે ધસમશી ભારે  
 બહેતો આણુદીઠો પવનસિન્ધુ ધુધવે જ્યહારે, ૧૪  
 ત્યહારે પણ અહિં જે સૂતી શાન્તિ તે નવ જાગે,  
 ગાજે સ્વચ્છન્દ સમીર લલે હેની આગે. ૧૫  
 આ ત્રિણિત શાન્તિનું સ્થાન ઈશ ! તહે બ્યર્થ નહિં  
 રચિયું, કંઈ ગૂઢો ભાવ અર્પિયો એહ મહિં. ૧૬  
 આ શાન્તિપૂરનો અંશ હૃદય મુજ સીંચી લઉં,  
 એ અમોલ ક્ષણનો લાભ લઈ હું કૃતાર્થ થઉં. ૧૭

### કોયલ.

જગન્ના. સુણી મધુરો રવ ઊડો કદી આનન્દમાં,  
 કે રયામ વરણ સોધી એદ ધરો તહમે,  
 એ તો ગાતી ધૂમશે તરુના વૃન્દમાં,  
 કોયલડી નવ લેજે તહમને કે સમે. ૧  
 વસન્ત ચૂમે વનવેલીને જ્યાહારે,  
 પવન એહશું હોળી વળી જ્યહારે રમે,  
 ભરઆનન્દે એ તો ગાશે ત્યાહારે,  
 કોયલડી નવ લેજે તહમને કે સમે. ૨.

\* 'આસો માસો શરદપુન્યમની રાત્રી જો.—એ ચાલ.



કે ઘન નલમાં નાચે રંગે ન્યાહરે,  
 ને શીતળ સહુ થળ શાન્તિ વસે ચોગમે,  
 ઉછરંગે એ ગાશે મીઠું ત્યાહરે,  
 કોયલડી નવ લેખે લહમને કો સમે.

૩

## રાત્રિ.

\*ગરબી. જલવંત ઝળહળ જ્યોતનો રે  
 સાળૂ ફૂંડા પહેરી, હાંહાં રે સાળૂ ફૂંડા પહેરી,  
 અમકતી મહિં ટપકી ઝીણી રે  
 તારાની વેરી, હાંહાં રે તારાની૦

૧

મધ્ય ભાગ શુભ ચાંદલો રે  
 ચડાડયોછ રૂપેરી, હાંહાં રે ચડાડયોછ૦  
 બની ઠની રજની ! ફૂંડી રે  
 લહીં કાન્તિ અનેરી, હાંહાં રે લહીં૦

૨

ક્યહાં ચાલોં અપળા ! કહે રે ?  
 પ્રિય કોણ ક્યોંછે ? હાંહાં રે પ્રિય૦

\*‘સમી સન્ધ્યાએ હમે સાંચર્યાં રે જમુનાંની તીરે,  
 હાંહાં રે જમુનાંની તીરે.’—એ દાળ.

ઔણચિત્ત ચમકાવવા રે

શુભ વેશ ધર્યોછે ? હાંહાં રે શુભ૦

૩

ધરે તું નિત્યનિત્ય જુજવાં રે

કંઈ રૂપ રસીલાં; હાંહાં રે કંઈ૦

કદી કાળો ફેડો ચૂંદડી રે

ધરી કરતી લીલા; હાંહાં રે ધરી૦

૪

કદી સાદી ઘનશ્યામળી રે

સાડી પર હોડે, હાંહાં રે સાડી૦

શાલ ગાઢો, તુજ કાજ જે રે

ગૂંથી મેઘે કોડે; હાંહાં રે ગૂંથી૦

૫

એમ રૂપ રળિયામણાં રે

ધરી નવનવ નાચે, હાંહાં રે ધરી૦

કો'નું કાળજી કોરવા રે ?

મુજને કહે સાચે, હાંહાં રે મુજને૦

૬

ન હોય પ્રિય દિનરાય તો રે

જાય તું નવ પાસે, હાંહાં રે જાય૦

ઉષા સપત્ની ભેટતો રે

નિરખી તું નહાસે, હાંહાં રે નિરખી૦

૭

ક્યમ તનડે નિજ ત્યાહરે રે

શણ્ણગાર તું સાજે ? હાંહાં રે શણ્ણગાર૦

કોઈ મનડું લલચાવવા રે ?  
કે નિજ રુચિ કાળે ? હાંહાં રે કે૦ ૮

નહિં જ મુજ દિનરાય કે રે  
પ્રિય અવર ન દૂડેશો, હાંહાં રે પ્રિય૦  
ન કોઈ ચિત લલચાવવા રે  
ધરું અલિનવ વેશો; હાંહાં રે ધરું ૯

એક મનડું મુજ રંજવા રે  
વિવિધ વસન ધારું, હાંહાં રે વિવિધ૦  
કે કવિજનચિત ચોરવા રે  
ધરું રૂપ હું ચારુ. હાંહાં રે ધરુ રૂપ હું ચારુ. ૧૦

### સૂર્યોદય.

\* ગરબી ને ને પેલી દીન કુમુદિની એકલી  
મુખડું નીચું ઢાળી આંસુડાં ઢાળતી;  
પહોણે ચન્દ્ર પણ પ્રિયાવિયોગે બ્યાકુળો  
મન્દકાન્તિ અતિ મન્દ મન્દ પગલાં ભરે. ૧

તેજસ્વી ઓ પેલું રાતું બિમ્બ ને  
ઉદયશિખરમસ્તકમણિયું શું શોભતું !

\* આસો માસો શરદ પુન્યમની રાત્રી ને. '—એ ચાલ.

કમલિની ખોલો ખોલો હશો હશો ધોળા કેસરે  
મધુકરગુન્તરે એ ગાતી ગીતડાં. ૨

### સન્ધ્યા.

= ગરબી પેલોં ને ! પશ્ચિમ આકાશ પ્રગટી જવાળા રે !  
ફેલાઈ છે સહુપાસ દ્યુતિની માળા રે ! ૧

અભ્ર અભ્ર મળગિયાં સર્વ દીસે રંગરાતાં રે  
ઠામઠામે દાડિમકુસુમ સરીખાં સુહાતાં રે. ૨

આવી સન્ધ્યાદેવી આમ રંગે રમતી રે,  
ધારી સાળૂ કસુંબલ અંગ, મુજ મન ગમતી રે. ૩

નેતાં નેતાં ને હેણે વસન ધર્યું આ ખીલ્યું રે,  
રંગ નારંગો લીધું હફલ, નિરખો હું રીઝું રે. ૪

નથી કીધું મહે સૌન્દર્યપાન એ લીલાનું રે  
તે ક્ષણમાં ધર્યું વસ્ત્ર અન્ય વર્ણ પોંજાનું રે;—૫

સાખી. પળ પળ ગદલે સાળુડા મનગમિયા નિજ દેહ,  
નૂતનધનિકનો સુન્દરી કે કો નટનારી તું છે. ૬

—જમનાંજળ ભરતું મ્હારે કુંવર કનૈયા રે—એ ચાલ

મૂળની ચાલ. આમ રંગબેરંગી અંગે વસન ધરંતી રે  
 હેને પેલી શીળી અંદા સ્મિત જો કરંતી રે ૭  
 શી નિરખી રહી આકાશ ઉંચે ચઢીને રે,  
 સાહું દિવ્ય રુપેરી દુકૂલ ધનતું ધરીને રે ! ૮  
 શી ધનપટમાંથી નિહાળે સન્ધ્યા સખીને રે !—  
 પાસું હર્ષ કાન્તિ તુજ શાન્ત શીળી નિરખીને રે. ૯  
 તમ બે સખિયોનાં રમ્ય રૂપ નિહાળી રે,  
 ભૂદયો હું આ જે ચોપાસ ભૂમિ રસાળી રે ૧૦  
 સૂતી સૂતી લીલે હાસે અંદાને જોતી રે !  
 ભૂદયો આ વળી પર્વતમાળ યોગમ મહોટી રે;—૧૧

સાખી. એક ઉપર ખીજી રચી છેક ગગનમાં જાય !  
 મેઘપરિઘશું જે મળી ભ્રમ દેતી ક્ષણ મન મોહ્ય ! ૧૨

મૂળની ચાલ. હેવાં ભૂમિ અને ગિરિમાળ સન્ધ્યારંગે રે  
 રંગે ક્ષણભર નિજ અંગ અતિશ ઉમંગે રે. ૧૩  
 અભ્રપટ પછો હોડી ગાહું સન્ધ્યા સૂતી રે,  
 ને અંદાકેરી વિશ્વ વ્યાપી વિભૂતિ રે ! ૧૪

સાખી. ચગચલ સન્ધ્યા સુન્દરી ભભકે ગણે પ્રિય જેહ,  
 કે શીળી અંદા ફેડી એકરૂપ જે દેહ,— ૧૫

ભૂમિગોળ આલિંગી લે રે

ઘનઘટા શી કોડે !

હાંહાં રે ઘનઘટાજી જી

તો આ રથળ પ્રિય ! તું હવાં રે

અટકે કયમ લાગે ?

હાંહાં રે અટકે

કાં ભેટી ન લે ચુમ્મનો રે

લટકે કંઈ આગે ? હાંહાં રે લટકે કંઈ આગે ? ૮

## લાગટ હેલી ઊઘડતી વખતની રચના.

૧. રચી દૌદેવી દીર્ઘકાળ મેઘે બન્દી કીધી રે,

ઘનકારાગૃહની માંહા પૂરી કીધી રે; ૮

૨. હેવું નિરખી દેવીનો કાન્ત રવિ આ ઠારે રે

તોડી નાંખી અરાદાર પાદપ્રહારે રે, ૯

કીધી દૌદેવીને મુક્ત, એ હસતી ઉલાસે રે,

તહેને ભૂમિસખી નિરખતી રહી પ્રતિહાસે રે. ૩

હવે જાણું જે પ્રલય કરંત મેઘ જશે નહાશી રે,—

ત્યહારે જો ને એકાએક રચના આ શી રે ! ૪

† જમનાંજળ ભરવું મ્હારે કુંવર કુંદેયા રે—એ માત્ર.

સાખી. પવનતુરંગ પલાણીને આબ્યુ' ધનદળ આમ !

નેતામાં સહુ દિશ ઝૂકી, કરે વૃષ્ટિપ્રહારો સહુ ઠામ;પ

મૂળની ચાલ. કહિં સંતાયલી ને સેના મેઘનીં આવી રે,

ઘૌઘેવીને ગ્રહીં લઈ નેરે અતિશ અકળાવી રે. ૬

ફરી વર્તીબ્યુ' સામ્રાજ્ય ને ધનરાયે રે,

કચ્છાં સંતાયો રવિરાય, કંઈ ના જણાવે રે. ૭

આહા ! પાછી ને પલટાઈ રચના કે'વી રે,

પડયે જાતી વૃષ્ટિની ધારા હેવી ને હેવી રે; ૮

તો એ કેા કેા સ્થળ રવિતેજ લેદી પ્રકાશ્યું રે;

દ્યુતિલીલા વૃષ્ટિની સંગ પ્રકાશી, આ શું રે ! ૯

સાખી. જે'વી કેા મૃદુ સુન્દરી રુદન કરંતી જાય,

મહિંવેરે સ્મિત ચળકતાં,—હેવી રચના આ રમ્ય જણાય. ૧૦

મૂળની ચાલ. હવે જાશે ધનનું નેર હેવું ભાસે રે,

અટકયો વર્ષાઘાત, ને આમ ને આકાશે રે; ૧૧

છિન્ન ભિન્ન થયો શતખણ્ડ મણ્ડપ ધનનો રે,

ને દેખાયો ભૂરો ગણીર ઉદધિ ગગનનો રે; ૧૨

ભૂરા ભાડા એ સાગરમાંહિં ધરી દ્વીપલીલાં રે

શા મેઘખણ્ડ સુવિશાળ ઠર્યા રંગીલા રે ! ૧૩

ને નીચે લીંલેરું આ ક્ષેત્ર ટેકરોં તે પારે રે,  
દેવાલય ઊભું લબ્ય ટોચે તે ઠારે રે, ૧૪

રવિકિરણે ચુમ્બિત તહેનાં શિખર વિરાજે રે,  
તહેની ઉપર ઇન્દ્રધનુ રમ્ય રમ્યું રવિરાજે રે; ૧૫

સાખી. ઇન્દ્રધનુ આલેખિયું ગગનપટ્ટે રવિરાય,  
મેઘાસુરસંહારનું એ વિજયતોરણ શું જણાય ! ૧૬

મૂળનીચાલ. આમ વિજયી જો રવિરાય ઘોઘેવી સંગે રે  
રંગે રમ્મતો મકલાય પડ્યો તે ઉછંગે રે ! ૧૭

હેવા વિજયલક્ષ્મનાં ગીત યોગમ ગાન્યાં રે,  
મીઠાં પંખીડાં હર્ષનાદ કરીને નાચ્યાં રે, ૧૮

અને મધુર મધુકરવૃન્દ સ્થળ સ્થળ શુંજે રે,  
વૃક્ષવેલી કુસુમઉપહાર અર્પે કુંજે રે; ૧૯

લીલી ભૂમિ વર્ષાખિન્દુ તૃણતૃણ ધારી રે,  
અર્પે ભરીને મરકતથાળ મોર્તીડાં ભારી રે. ૨૦

સાખી. એમ વિજય વ્યાપી રહ્યો જગ રેલ્યો ઉછરંગ,  
હેવા વિજયી લક્ષ્મનો મુજ હાંડે લાગ્યો રંગ; ૨૧

મૂળનીચાલ. રંગાઈ હાંડું મહારું કરે શુંજરો રે,  
હું એ અર્પું પ્રેમે કાવ્યકુસુમ-ઉપહારો રે. ૨૨



## મેવગર્જન.

રાગ મોરહ, પ્રિય ! સુણ્ય તું, પેલો નલ સુમ્મતી  
તાવ અંખા, ગિરિમાળ પાછળ નાદ શો ?

કંઈ કુપિત સિંહ ગિરિગંડુરે  
ત્રાહતો ધરો ઉન્માદ શો ?

પ્રિય ! સુણ્ય તું

૧

ન હોય દેશરિનાદ ગભીરો,  
એ તો ગર્જતો ઘન ધીરો,  
સુગન્ધમય ને શીત સમીરો  
અહિં આવી દે સુખસ્વાદ શો !

પ્રિય ! સુણ્ય તું

૨

રવિપ્રભા સુમ્મી ધનરાયે  
ઉપજાવ્યું સુન્દર નલમાંહે  
રંગીલું ઇન્દ્રધનુ આ એ  
વિલસે ધરી આલસાદ શો !

પ્રિય ! સુણ્ય તું

૩

મત્ત બન્યો ને આ મોરલિયો  
દેશરવં કરો નાચે અલો આ !

( ૮૬ )

મેઘનાદશું રવ તે મંળિયો,--

સુણી મન ઊઠે પ્રતિનાદ શો !

પ્રિય ! સુણ્ય તું

૪

### પ્રભાત.

વસન્ત- સ્હામેશ્રી દૂર થકો નિરળી સૂર્યસિંહ,  
તિલકા તેજસ્વી યાળ ભરો ફાળ, કરાળ દેહ,  
આવંત અગ્નિભરિયાં ધરી નેન તાતાં,  
અંગો બધાં ઝળકતાં રુધિરેથી રાતાં.

૧

હવો નિહાળી લયભીત શશી થઈને,  
ઘોળી સમસ્ત નિજ ગાય લઈ લઈને,  
વાડો જ ગોળ નિજ તે મહિં પૂરી આ તો,  
ને મન્દકાન્તિ થઈ આમ લપાઈ જાતો !

૨

ને તારલાહરણુટોળું ભયેથી ફીકું  
ને આમ તેમ અહિં ન્હાસતું વેગથી શું !  
ને મેઘઝાડી થકો નીકળી સિંહ પેલો  
ને એકલો નલ વિશે વિચરે શું ઘેલો !

૩

## \*મેધ.

વિષમ વૃષ્ટિ મીઠી વૃષિત કુલડાં કાજ સિન્ધુમાં થકી  
 હરિગીત. જે નદીનાળાંમાં થકી લઈ આતું હું જાતે નથી;  
 પાંદડાં મધ્યાન્હસમયે પહોડતાં જે નીંદરે,  
 કંઈ છાય કુમળી તહેમને ધરતો રહું હું આદરે. ૧  
 માતે ધરતી નૃત્ય ફરતી આજોળાજૂ સૂર્યની;  
 જે મધુરો કળિયો ઊંઘો ઢળિયો સરશો હેના હેરની;  
 તેહને પ્રત્યેકને તે નીંદરેથી જગાડતાં  
 મુજ પાંખથી ખરો ગિન્દુ જળનાં શીતતા નિજ પાડતાં. ૨  
 સીમ પડતા ક'રા કેરો આગકો હું વીંજતો,  
 નીચે પડ્યાં મેઘાન લીલાં તે ધવળ કરી રીંજતો;  
 ને પછી વળી તે ક'રા વરસાદ કરી ઓગાળતો,  
 પછી ગાજી ગડગડી હશી ખડખડ ચાલતો થઈ મહાલતો. ૩  
 હેઠ મુજ ગિરિવર ઉપર હું ખરફ વેરું આળીને,  
 લયલીત મહોટા દેવદારુ આરટે તે મહાળીને;  
 ધવનસંગે પહોડતાં જે વેળ સૂઈ હું ઢળું,  
 તે વેળ આખી રાત્રિ મુજ તે ખરફ અશીકું ઊંજળું. ૪

વીજળી મુજ કર્ણધારક બેસતી તે તો વળી  
આકાશના મુજ માણસોના ખુરજ પર ઊંચી ચઢી;  
બેઠી મારી પૂર્યા ગર્જનનાદ હેઠ મુહા મહિં  
તે ઘડી ઘડિયે ધૂધવે, મારે પછાડા ત્યાં રહી. ૫

નીલવર્ણા ઉદ્ધિના ઊંડા ઉદરની માંહિં જે  
વીરો ફરતા તેતણા પ્રેમે થકી લલચાર્ધને,  
કર્ણધારક વીજ મુજ આ, મન્દ મન્દ ગતિ થકી,  
પૃથ્વી ઉપર ને સિન્ધુપર તે મુજને દોરી જતી. ૬

ગિરિરાડો, બહેળિયાં ને ટેકરીઓ ઉપર,  
સરવરો પર, મેદાન ખર, મુજને લઈ જઈ તે કંરે;  
જ્યાંહિં જ્યાંહિં જાણતી કે વીર નિજ બહાલો વસે,  
ગિરિની તળે કે નાળવાંની હેઠ, ત્યાં ત્યાં તે ધસે. ૭

ને હું તો અર્ધો વેળ ત્યાં લગી, -વાત મહારી શી કહું?  
આ બ્યોમકેર લૂંટા સ્મિતની હૂંફમાં રમતો રહું;  
ને મહારી કર્ણધારક વીજળી તો હેઠળે  
વરસાદની ધારામહિં લય ધારી જઈને પીગળે. ૮

અળળ અળકંતાં પીંછાં નિજ નાંખી દીધાં ફેલવી,  
ને નયન પ્રોજ્જવળ, એહવો ઊંઘતો રુધિરરંગે રવિ,  
મુજ તરતા ધૂમગોટની પીઠ પર તે કૂદી ચઢે,  
જે વેળ મૃતસમ શુક્રકેરી અળક કંઈ આંખી પડે; ૯

જેહવો, ભૂકમ્પ જે'ને હચાહચાવીં ઝુંલાવતો  
 હેવા મહીધરશુર્જા પર ક્ષણભર ગરુડ ઊડી આવતો,  
 આવીં બેસે કનકમય નિજ પાંખને તેજે રૂપ્યો,  
 ત્યમ તેહ ઊંગતો સૂર્ય ધૂમસમૂહ પર રહેતો ઊભો. ૧૦  
 ને નીચે મુજ લલકતા સિન્ધુ થકી સૂર્યાસ્ત તે  
 વિશ્રાન્તિના ને પ્રેમના ઉત્સાહ પ્રેરે ન્યાહરે,  
 ને ઊંચે આકાશના ઊંડા વિવરથી નીકળી  
 કંઈ કરમણ રંગેલ પડદો સાંઝનો પડતો ઢળી; ૧૧  
 તેહ સમયે હું મહારી પાંખ બે મીંચી દઈ  
 બેસું લઈ વિશ્રાન્તિ મુજ આકાશને માળે જઈ;  
 શાન્ત દે'વો તે સમે હું! જે'તું કોઈ કબૂતરું  
 બેહું ઈંડાં નિજ સેવવા, ત્યમ માહરી સ્થિતિ હું કંટું. ૧૨  
 પેલીં ગોળ કુમારિકા જે શ્વેત તેજ થકી સરી,  
 ચંદા કરીને નામ જે'તું મર્ત્યજન લણુતા વળી,—  
 મધ્યરાત્રિતણી અનિલહરે થકી પથરાઈ જે  
 મુજ બિનધોળી ભૂમિ તે પર ચળકતી સૂરી જાય તે. ૧૩  
 દિવ્યગણ રવ યુણે જે'નો, ને દીસે જે કદી નહિં  
 હેવા ચરણ એ કન્યકાના, તહેમણે પડીં જહિં જહિં  
 તંબૂના મુજ છત્ર ઝીણા તાણું પોત જ લોકિયું,  
 તહિં તહિં ચંદા પાછળે તારાં બુવે કરીં ડોકિયું. ૧૪

પવનથી તાણેલ મુજ તંબૂતું છિદ્ર હું ન્યાહરે  
 વિસ્તારી કાંઈ વિશાળ કરતો કૌતુકેથી ત્યાહરે  
 કનકના મધુકરતાણા કંઈ વૃન્દ પેરે સોહતા  
 હું હસું જોઈ તારલા સહુ ધૂમી ધૂમી દોડતા. ૧૫  
 તે પછી અતે સુશાન્ત નંદી, સરોવર, સાગરો,  
 અત્યેક માંહિં છવાઈ રહે ચંદ્રા અને તારાગણો;  
 તેહ સમયે તે સ્થળે શી થાય શોભા રૂડલી:  
 ઊંચેથી શું કંઈ જ્યોત્સ્નાકકડા મુજ મહિંથી પડ્યા ગળી! ૧૬

સૂર્યને સિંહાસને હું મેળળા કસું અળકતી,  
 ને ચંદ્રને તો મોતીડાંની માલિકા ઉજ્જવળ અતિ;  
 જ્વાળામુખી ઝાંખા પડે ને ધૂમી તારા તો તરે  
 જે વેળ મહારો વાવટો વંટોળિયા ખુલ્લો કરે. ૧૭

ઘોઘ ધસમશી જતો હેવા સિન્ધુ પર વિસ્તારમાં  
 ભૂશિર થકી ભૂશિરલગી ધર્મી સેતુના આકારમાં,  
 રવિકિરણ ભેદે નહિં ત્યમ ઝૂકું સૂર્યને છાપરું,  
 જે ટેકવાને 'સ્તરભ અર્થે હું મહીધર વાપરું. ૧૮

જ્યોત્સ્ના કરતા વીર તે મુજ સ્થસરીસા સાંકળ્યા,  
 ને સૈન્યજન મુજ-પવન, અશ્વિ, તુહિન, -મુજ સંગે રહ્યા,  
 ઠાડ હેવે જે વિજયતોરણતળેથી નીકળું,  
 કંઈ લક્ષવિધ રંગે ભરેલું ધન્દ્રધનુ તે તો ભલું. ૧૯

વહ્નિતલરિથો ગોળ મહોટો મુજ ઉપર ટાંગેલ આ,  
 એ તોરણે કંઈ રંગ આછા કોમળા ત્હેણે ગૂંથ્યા,  
 તે સમે ધરણી ત્યહાં સોહંતી ભીની માધુરી  
 કંઈ હાસ રમ્ય કરતી નીચે રહી ઊભી સુન્દરી. ૨૦

વરુણને પૃથ્વીતણું સંતાન છું હું તો ખરે,  
 ને દેવી ઘો ઉછેરનારી મહારું તે પોષણ કરે;  
 સિન્ધુનાં ને સિન્ધુના ઉપકંઠનાં છિદ્રો મહિં  
 પેશી વળું; હું રૂપ બદલું પણ કદી હું મરું નહિં. ૨૧

કેમકે વરસાદ જ્યહારે વરસાંને બંધ જ પડે,  
 ને વ્યોમમણ્ડપ નિર્મળો રહે, હાથ સોધ્યો નવ જડે;  
 ને પવન ને પ્રભાવંટ રચત રવિકિરણો ખરે  
 આકાશ કેરે ઘુમટ ભૂરો બાંધાંને ઊભો કરે; ૨૨

ત્યાહરે મુજ-શળ વિનાની દે'યડી મુજ નિઃખી  
 છાનો હસું મનમાં; અને વરસાદ કેરાં દર થકી-  
 ઉદર થકી કંઈ બાળ જે'લું જે'લું પ્રેત સ્મશાનથી-  
 ત્યમ હું ઊંહું ને તેહ ઘુમ્મટ દેડી નાંખું ફેરથી. ૨૩

## ચંદા.

વિષમ શાન્તિ શીતળ વરશીને સુખમાં સૂવાડું રાત્રિયે,  
 હરિગીત. જે નદી, સરવર, અદ્રિ તરુવર, દિવસ તપિયાં તહેમને;  
 કુમુદિની કરમાઈ દિવસે થાકીને સૂઈ જતી  
 તહેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને પ્રેમથી. ૧  
 કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મહોટી મેદિની,  
 તેજસ્વી સૂર્ય પિતાણે માહરા, હેમનાથી રહું ખડીની;  
 માત મહારી પૂજ્ય તહેની પ્રદક્ષિણા કરું ઉરથી,  
 મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તહેવા, વન્દના કરું દ્વરથી. ૨  
 નામ ચંદા મધુરું મહારું પાડિયું મુજ માડિયે;  
 ઘણી વેળ વિચરું ખેલવા આ ઓમકેરી વાડિયે;  
 માંહિં ઝહેતી ઓમગણી દૂધ જેવી ઊજળી,  
 એ કૂલડાં ખીલ્યાં રૂપાનાં તે ગણતી કરું વળી. ૩  
 કરું ખડીતી તાતથી, પણ માત મુજ મન ભાવતી  
 નિજ સંગ લેઈ ધીમી ધીમી પ્રદક્ષિણા જ કરાવતી;  
 બન્ધુ મહારો રાહુ તે ઊઠ્યો કુછન્દી-કૂબડો,  
 કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડ્યો. ૪  
 ખહારય જાય પિતાણે ત્યહારે આંગણે રમું કોડથી,  
 રૂપા અને હીરા તણી ગેદો લઈને દોડતી;—  
 એક લઈ ખીજી ઉછાળું, ત્રીજી શિર ઝીલું ધરી,  
 વળી ફેંકી સઘળી વેગળી માડી ભણી નિરખું હશી. ૫



માગ્યું માત મહી કને, ને તાતની અનુમતિ લીધી,  
આ મૃગલું મહારું;—આપુ ! ત્હે હજી સુધા કેમ નથી પીધી?—  
સુધા પાતી એહને,—ભરૂં કુમ્ભ આપ્યો તાતજી,—  
રાખું ઉછંગ મહિં સદા હેને કદાપિ ન દઉં તજી. ૬

વાંકું વળિયું રમ્ય રીતે આણીઆણું નાવડું  
માતાપિતાએ આપ્યું મુજને, કોદી તેપર જઈ ચડું;  
ચઢી મૂકું તરતું તે સ્વચ્છન્દ આદ્યું જાય ત્યાં,  
ઊંડું ભૂંડું આકાશકેરું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં. ૭

ત્યાં ઘને કો ઠામ વેરી ઝીણી રુપેરી રેત્ય તે  
લઉં ખેલવા લખાવી કરને નાવડેથી જતે જતે;—  
ને બધી આ વેળ હરાણું મહારું જે બહુ ખડીકણું,  
મુજ સોડયમાં સંતાઈ સૂતું, એ મુને રેચે ઘણું.— ૮

હેવો મેઘનો રેતો સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,  
મધુરા, રસીલા, મન્દ ઝીણા, સુન્દરા સુર થાય ત્યાં;  
માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરું,  
ને સુણે હરાણું માહરું ને ઊંઘ મીઠી લે ખરું. ૯

ઊઠી હું મૃદુ ને સુંવાળી સેજમાંથી જળતાણી,  
નાંખું નજર ઝીણી શીધી સાગર અને ભૂમિ ભાણી,  
રંગરાતું મુખડું મહારું કંઈ વિશાળું સિન્ધુમાં  
ઘોઈ કરી ચડું જ્યોત્સના વળચાં વાળશું જળખિન્દુમાં. ૧૦

મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુજને રંગડવા  
કંઈ ચુકિતયો બહુવિધ કરે ભંગાણુ મુખમાં પાડવા,  
પણ હું તો હસતી રમતી કરું ઉપર નભ વિશે,  
ને એહ અસ્થિર મેહુલાશું કદી ભરાઉં નવ રીસે; ૧૧

એ જ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,  
કો સમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી બેસાડતો,  
ને ડુપેરી કોરચનો રૂમાલ ઘોળો દે કદી,  
કદી પાથરે મૃદુ સેજ તેપર વળી ક્ષણભર રહું પડી; ૧૨

કો ઘંડી વળી શામળી નિજ શાલ લેઈ તેવડે  
મારી ઝડપ રમતો રમતો મુખડું મુજ ઢાંકી દિયે,  
ને ત્યહાં અંખોડલો મુજ નાચ છૂટી તે સમે,  
ને વાળ ચળકતા ડુપેરી વીખરી યોગમ રમે. ૧૩

પૂર્ણ પામી વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,  
તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સ્હામો હસી,  
ને કરતો મન્દ મન્દ ઘુઘાટ ભર આનન્દશું,  
ફેંકી તરડંગો મુજભણી ધીમે ધીમે નાચત શું! ૧૪

લેટવા વિસ્તારી કરને બાથ લીડું માતને,  
તે મુને મન્દ હસતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;  
અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ધૂમતી તે  
સમર્પિ કેરી ગાંડલી મુજ દષ્ટિ પડતાં ફીકી બને. ૧૫

નદીમાં, સરવરોમાં, ને સિન્ધુમાં કદી નહાતી હું,  
તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઈ જતી હું,  
ત્યાંહિં નાચું લહેર કરતી, વળી ડૂંગકાં ખાતી હું,  
ને મૃગલું મહારું તેહને એ નવલજળ કદી પાતી હું. ૧૬

કદી ઊંચા પર્વતે ચઢી ટોચ પર ઊભી રહું,  
નીચે બિછાવી મહેં રુપેરી તેહ જાજમ નિરખું;  
દૃષ્ટિ ઊંચી ફેંકું વળી ઊંડું ભૂરું આકાશ જ્યહાં,  
ફરી જોઉં વળી રમતો પવન વનવેલો સંગે રાસ ત્યાં. ૧૭

એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી,  
જેનાં શિખર પર હિમ નિરન્તર વાસ કરી રહેછે ઠરી;—  
નિજ તળે સુવિશાળ ખણક પડ્યો અઢોઢિક તેહની  
વિધવિધ દશાઓ ઊંચી નીચી કાળચકે ફરી ઘણી; ૧૮

ને અનન્ત ગયો જ વીતી કાળ તહેમાં નિજ સ્થિતિ  
નિશ્ચળ રહી, તે જોઈ કરતો હાસ કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,—  
એહવો મહોટો મહીધર નભમહિં ધરતો રસે  
હજાર શૃંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે. ૧૯

કાસમે વળી મધ્યનભમાં રહું ઊભી અઝમતી,  
નીચે સૂતાં જે ઝાડઝાડો ત્યાં નજર મુજ ધૂમતી;  
મુજ કરે રુપેરી ખુદાદાર શતરંજી ગૂંથી  
ત્યાં પડી તે જોવા હું નાંખું દૃષ્ટિ ઝીણી મથી મથી. ૨૦

પછી નીચે ઊતરું જ્યાં વ્યોમપૃથ્વી ચુમ્બતાં,  
 ને તરુઘટાળાકાં મહિં મુજ ખડોળું મુખ ધરી થ'ભું ત્યાં;  
 પછી સિન્ધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઊભી રહી,  
 કરી ડોકિયું ફરી એકવેળા; સૂઈ જળસંજે જઈ. ૨૧

મેઘ નિજ ચઢતીસમે મુજને દમે વિખુટી કરી  
 માડીથકી બહુવેળ લગી આ બહાલસોહી દીકરી;  
 વિરહ ટળી જે વેળ મળી મુજ માડીને નિરખું ફરી,  
 તે વેળ કે'વું પ્રકુલ મુખ મુજ! ધરે શોભા સુન્દરી ! ૨૨

કોઈ કોઈ સમે તથાપિ વિયોગઅવધિ અંદરે  
 પાદપ્રહારે તોડી ઘનપડ, પછી જનનીમન્દિરે  
 ડોકિયાં કરું જ્યાંહિં જ્યાંહિં પાડી ખારી એમ મહેં,  
 ને માતમન્દિર મુકુર મેંકિયા મુખ નિરખવું ત્યાં ગમે. ૨૩

નહાતું મહોદું થાય વપુ મુજ, પણ નિરન્તર અમર હું,  
 ને જે સમે દેખાઉં નહિં તે સમે તાતની ગમ રહું;  
 એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે,  
 જઉં એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે. ૨૪

સલ્લેણી સન્ધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તે તણી  
 મુજ હોડલામાં બેસીને જાઉં કદી હું બની ઠની;—  
 મૃદુ પવનથી આંગણું વાળી સમાર્યું રનેહથી,  
 વેર્યાં કુસુમ નવરંગ હેમાં ઝીણઝીણા મેહથી. ૨૫

શાન્ત હેતું નિરખીં મુખ મુજ મુખનદી નવ થોભતી,  
 નારંગી રંગે સાળૂં સુન્દર ખેરીં સખીં શી શોભતી !  
 ચક્રચકિત સહુ ખેલ ચહોડ્યો તારલો સખીં ભાળમાં  
 લાડંતી અડકું એહને કદીં આવીં જઈં બહુ બહાલમાં. ૨૬  
 હેવીં હેવીં રમત વિધવિધ સખીસંગ રમંતીં હું,  
 બણુ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બિહું,—  
 કેમકે સહામેથીં પેલી આવીં કાળી રાક્ષસી—  
 મુઈ રાત્રિ;—હોણે દૂર સખિયો કીધી દૂર વચે ધંશી. ૨૭  
 ભડીં ગઈં મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ અળકાવીંને,  
 ને મુજને તો રાક્ષસીએ પકડીં લીધી આવીંને;  
 રાખીં કરમાં થોડીં વેળા પછીં મુને તે ગળીં ગઈ;—  
 બાણે નહિં—હું અમર છું ને બેઠીં મુજ મન્દિર જઈં ! ૨૮

### અવસાન.

તોટક.      શીળીં ચાંદનીનો સમ રેલીં રહે,  
                 કંઈ ગાન મધુરું સુમન્દ વહે,

સુણી જે વશવર્તી ખની કરતા

હેરણાંસમ અખિતરૂગ બધા;

૬

મૃદુ એહવું ગાન વહી વિરમે,

તદપિ શ્રવણે ધુનિ ત્હેની રમે,

રૂંડું ધન્દ્રધનુ પ્રગટી જ શમે,

તદપિ મનમાં મૃદુ રંગ લમે;

૭

મોંઠાં. કુલ્હાં યદપિ કરમે,

સ્મરણે ચિર તોય સુગન્ધ રમે—

ત્યમ કાવ્ય—પ્રદર્શિત લાવ બધા

વસન્તે હૃદયે રસભેર સદા.

૮

# ટીકા.

અવતરણ.—૫૪ ૧.

અવતરણ=વિષય દાખલ કરવાને અર્થે ઉપોદ્ધાત(Introduction).

કડી ૨ છં, ‘વિવેકગુણે,’-વિવેક=યોગ્યાયોગ્યતાનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ. ગુણ=૧. માનસિક ધર્મ. ૨. દોરો. ફૂલની માળા જેમ દોરામાં ગૂંથાય છે તેમ આ સંગીતકાવ્યનાં કુમુદની માળા વિવેકવડે ગૂંથીને અર્પીએ. કડી ૬ કૃીમાં “સહુ રંગ ભજે” ઇત્યાદિથી આ ‘વિવેકનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું છે. કિયું કાવ્ય કિયા સાથે મૂકવાથી યોગ્ય જણાશે અને રસવિરોધ નહિ આવે તે જ વિવેક.

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ.—૫૪ ૩.

કડી ૩. કુમારી સરિતા-સરસ્વતી નદી. સમુદ્રને ન મળવાથી કુમારી ગણાય છે. પાટણ ને એ તરફ એ નદીને ‘કુમારકા’ એ નામથી સોડો ઓળખે છે.

આ નદી વાંકીચૂંકી વહેતી જાય છે તે ઉપરથી ‘નહાએ, પાસે ધસે’ ઇત્યાદિ કલ્પના કરી છે.

પુરાણકાળના પાટણનો વિનાશ અને સરસ્વતીની પૂર્વવત્ કાયમ સ્થિતિ એ બેનો વિરોધ જોઈને ઇશ્વરની કરુણા નદીરૂપે વહીને પાટણને આશ્વાસન દે છે એમ કલ્પના કડી ૩, ૪, ૫ માં કરી છે.

કાળચક્ર.—૫૪ ૪.

પૂર્વના કાવ્યના છેલ્લા ભાગથી કાંઈક સૂચિત થઈ આ કાવ્યનો

આરમ્ભ છે. નદી, પર્વત, સિન્ધુ, ધ્યાદિ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો ઉપર કાળની અસર નથી થતી, પરંતુ તે જ પ્રકૃતિસ્વરૂપો ઉપર રાહ્ય ચલાવવાનો દમ્ભ કરનાર ક્ષુદ્ર માનવ તે સહજ કાળનો ભક્ષ્ય થઈ પડે છે, એ અર્થ આ કાવ્યના ગર્ભમાં છે.

કડી ૩, પૃ. ૫ ચરણ ૪.

કાચલું-નાવ ( મહાન સાગરને હિસાબે નાવ તે કાચલું જ. )

અમૃતત્વસિન્ધુ.—પૃષ્ઠ ૫.

પાછલા કાવ્યમાં પ્રકૃતિનાં ચિરસ્થાયી સ્વરૂપોને કાળથી અગાધ્ય ગણ્યાં છે. અહિં બીજી દૃષ્ટિએ ત્હેમને પણ નશ્વર ગણ્યાં છે. મનુષ્યની સાથે સરખાવતાં અનશ્વર જણાતા સિન્ધુ વગેરે પદાર્થો અનન્તકાળ ( અનન્તત્વ, અમૃતત્વસિન્ધુ ) સાથે સરખાવતાં નશ્વર જ છે, તે અનન્તસિન્ધુમાં સમાઈ જનાર જ છે,—એ આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ છે.

કડી ૩, ૪. પૃ. ૬.

અનન્તત્વસિન્ધુની લહરીનું દર્શન, અને ત્હેના ગમ્ભીર શબ્દનું શ્રવણ થતું આ ઠેકાણે કહ્યું છે, તે પ્રકૃતિના ગમ્ભીરભાવોદ્દીપક પદાર્થોદ્દાર તથા અનન્તત્વના ચિન્તને કરીને કલ્પનાચક્ષુથી અને કલ્પનાશ્રવણથી જ થવાનું સમજવું.

ગિરિશૃંગ—પૃ. ૬.

કડી ૩. ગિરિશૃંગ—સત્યજ્ઞાન. સાગર-પરકાળ. એ સાગરનું દર્શન તથા ત્હેના ગાનનું શ્રવણ આ કાવ્યમાં કહ્યું છે તે સત્યજ્ઞાનદારા જ સમજવું. આ જ્ઞાન અનલકૃતધર્મજનિત નહિ પણ રસયુક્તધર્મજનિત ગણવું હીક છે,—એ કે પરિણામે તો બંને એક જ છે.

કડી ૪. ચરણ ૧. ચંદા=ચાંદની.



દિવ્ય મન્દિર તથા લેખ.—પૃષ્ઠ. ૭

‘ કાવ્યક ’ ( પૃ. ૪. ) માં જેમ મનુષ્યની કૃતિની નશ્વરતા ઉપર કાંઈક ઝોક છે તેમ આ કાવ્યમાં નથી. આ કાવ્યમાં તો એ બતાવવાનું છે કે જેમ મનુષ્યના શિક્ષાલેખો વાંચવાને વિશેષ કેળવણી તથા યોગ્યતા જોઈએ છિયે તેમ ઈશ્વરના લેખો ( તારા, સન્ધ્યારંગ, મન્દ્રધનુષ્યના વર્ણ હત્યાદિ ) વાંચવાને પણ સર્વિશેષ યોગ્યતાની અપેક્ષા છે. એ દિવ્યલેખ જોઈ ઈશ્વરના જે ગુણોનાં એ પ્રતિબિમ્બ બની રહેછે તે ગુણોનું જ્ઞાન થવું તેમ જ એ દશ્યોર્થી થતી ઊડી સૂચનાઓનું અર્થણ કરવું તે જ એ લેખનું ઉદ્દેશ્યું.

વિનીતતા.—પૃષ્ઠ ૯.

કડી ૨. ચરણ ૧. ચંદ્ર=ચંદ્ર. ( ‘ ચંદ્ર ’ એ શબ્દ કોઈ કોઈએ ‘ ચંદ્ર’ના અર્થમાં અને કોઈ કોઈએ ‘ ચાંદની ’ ના અર્થમાં છે તેથી તે તે કોઈએ અર્થ દેખાડ્યાછે. )

34101

નદીકિનારે.—પૃષ્ઠ ૧૨.

કડી ૧. શાન્તનીરા=શાન્તનીર (જળ) વાળી;—અહિંસા સમાસ-યદપિ શ્લેષ ઉદ્દિષ્ટ નથી, તથાપિ અહિં સહજ નોંધવું અયોગ્ય નહિં ગણાય કે આ કાવ્ય શોલાપુર જિલ્લામાં માળશિરસ તાલુકામાં બેટી નીરા નદીને કિનારે તે સંબન્ધે રચાયુંછે.

કડી ૬. મળત=મળતી વખતે. જગમાંથી રહામાં પ્રતિબિમ્બરૂપે બગલાં ઊડી આવવાથી બગલાં બનેલાં જણાતાં.

પ્રતિબિમ્બબગ=(કર્મધારય સમાસ) પ્રતિબિમ્બના રૂપમાં બગ.

કડી ૧૩ હવર જગતમાં—મનુષ્યના જગતથી ભિન્ન જગતમાં, પ્રકૃતિના જગતમાં.

સરોવરમાં ઊભેલો યગ.—પૃષ્ઠ ૧૧.

કડી ૨. જ્યાં ભૂમિ વિરામી=ક્ષિતિજ; દૃષ્ટિમર્યાદા.

કડી ૩. ચરણ ૪ નિજ છાય-ઐહિકજીવન; સિન્ધુ—ભાવિકાળ.

દિવ્ય ટહુકો.—પૃષ્ઠ ૧૨.

આ ટહુકો ક્રિયા તે છેલ્લી બે લીટિયોમાં જણાવ્યું છે.—ગમ્भीર ચિન્તન કરતાં આત્મામાં શાન્તિ પસરી રહે છે ત્યારે દિવ્યલોકના જ્ઞાનની પ્રેરણાની ઐકાગ્રિક ઊર્મિ હૃદયમાં ઊઠે છે તે જ આ દિવ્ય ટહુકો.

આ કાવ્યમાં મધ્યરાત્રિયે નગરની શાન્તિ તે ધ્યાનસ્થ આત્માની સ્થિતિનું પ્રતિરૂપ જ છે.

ગર્જના.—પૃષ્ઠ ૧૨.

કડી ૨, પૃ. ૧૩ શૈલશિખરપાતો, ( બહુવચન )—પર્વતના શિખરનાં પતન.

ઉત્તરાર્ધ.—

તપેલી ભૂમિને ચુગવન કરીને મેઘજળ ત્યાં ( ગિરિમાળ ઉપર ) રહ્યો ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે છે તેને પોતાની પીઠ ઉપર વહીને ગન્ધવહ ( પવન ) શો આવે છે !

કડી ૩. પૃ. ૧૩ અનેરો=જુદા જ પ્રકારનો, ઓર તરેહનો—‘અન્ય’ ઉપરથી ( જેમ ‘ધણું’ ઉપરથી ‘ધણેરું’ થાય છે તેમ, ) ‘અન્યતર’ ઉપરથી.

કડી ૪. જીવનશૈલ પાછળની ગર્જના—પરકાળના જ્ઞાનની ઊર્મિ. આત્મમધૂરનો કેકારવ—તે જ્ઞાનની ઊર્મિથી આત્મામાં થતો પ્રતિધ્વનિ. એ બે રવ મળી ઉત્પન્ન થતો નાદ=એ જ્ઞાન આત્મામાં પ્રતિબિંબિત થતાં ‘ઉત્પન્ન થતી અલૌકિક સ્વાનુભૂતિ.

સરિત્સંગમ.—પૃષ્ઠ ૧૩.

કડી ૪. પૃ. ૧૪. ચંદા=ચાંદની. મધુરંગ=(બહુપ્રીહિ સમાસ)

મંદુર રંગવાળું (બ્યોમ);—૦ વાળા બ્યોમ નીચે.

ચરણ ૩.—બ્યોમમાં ગંભીરો ધન હાયો તે નીચે ખીછ બેઠો.  
બ્યોમ-સમ્મતીનો પ્રત્યય હુમ થયોછે.

કડી ૫. પૂર્વાર્ધ.—મીઠી કોયલનો શબ્દ વહી આવતા સમીર  
(પવન)ની સંગે તરંગમાં તટકુંઝકુંઝમો નચાવે—એમ અન્યથા લેવો.  
ઝંઝાવાત=તોશાની પવન.

આ કાવ્યમાં કડી ૩, ૪, ને ૫ માં ‘ એક ’ અને ‘ ખીછ, ’ તે  
યથાક્રમ ‘ હર્ષનદી ’ અને ‘ શોકસરિત ’ ને ઠેકાણે છે.

આ કાવ્યમાં દુઃખમાં સુખ માનવું અને સુખમાં ન હલકાતાં  
ગમ્ભીર રહેવું એ તાત્પર્ય છે.

સેધવૃષ્ટિવાળી એક સાંઝ.—પૃષ્ઠ ૧૫.

કડી ૧. જળતેજ-વરસાદ અંધાર્યો હોયછે તે વખતે વાદળાંમાં  
જે પાણીનું તેજ ગ્રાણે છે તે. આ તેજનું સવિશેષ વર્ણન કડી ૨ માં છે.

કડી ૪ પ. ૧૬.—જળભરી=જળથી ભરેલી; ગ્રાણીથી ભરેલી.

અણદ્રીકી સંચરે-હેવી ધીરી ચાલે કે જોશી ચાલેછે કે નહિ તે  
જણાય નહિ.

સ્રષ્ટિ જેમ ગમ્ભીરતા અને આનંદથી વૃદ્ધિની પીડા ખમેછે તેમ  
મનુષ્યે વિપત્તિ ગંભીર બાવે અને આનંદથી ખમતી, એ આ કાવ્યનું  
તાત્પર્ય છે.

લાગરવૃષ્ટિ પછી એક સહવારનો સમય.—પૃષ્ઠ ૧૭.

કડી ૫, પ. ૧૮

આનંદરવિ-આનંદ આપનાર-આનંદસ્વરૂપ-સૂર્ય.

કડી ૬. આનંદરંગ-આનંદ આપનાર-આનંદસ્વરૂપ-( સૂર્યથી  
સૂર્યેલા ) રંગ ( વાદળાં વગેરેના ).

વિપત્તિનું જોર ખૂબ મન્યા પછી આખર સંપત્તિ પ્રકાશ કરેછે, તોપણ-જેમ મેઘઘટા જતી રહી છતાં એકદમ પાછી અંધારવાનો સં-  
ભવ જો તેમ વિપત્તિ ફરી ઘેરી લેશે કે કેમ તે મનુષ્ય જાણી સકતો  
નથી. પરંતુ અંતે તો-પરમ અંતે તો-સુખ જ છે, અને વિપત્તિનાં  
કાંઈ કાંઈ ચિન્હ રહેશે તે પણ સુખથી રંગાર્થ ઉલટાં રમ્યતા પ્રગટ  
“ કરશે; ને મયશે આનંદ મધુકરો ગુંજવા. ”—આ તાત્પર્ય આ  
કાવ્યનું છે.

આનંદમધુકરો=આનંદ એ જ મધુકર ( ભ્રમર ); મધુકરો એ  
વાહુવચન છે.

એક અદ્ભુત દેખાવ.—પૃષ્ઠ ૧૮.

કડી ૧. રચનાયોગ=સૃષ્ટિના દેખાવનું મળવું; જે દૃશ્ય એકાં થવાં.  
ચાંદની અને વૃષ્ટિ જે હોવાનો યોગ. ચાંદની છતાં વૃષ્ટિ મધ્ય-  
રાત્રિયે થતી હતી તેનું વર્ણન છે.

ચરણ ૨. ચંદા=ચંદ્ર; ચરણ ૩. ચંદા=ચાંદની. કડી ૨, ચરણ ૧.  
ચરણ ૩. ચંદા=ચંદ્ર. કડી ૩. ચંદા=ચાંદની. કડી ૪. ચંદા=ચંદ્ર.

કડી ૨, ૫. ૧૯ રંજતસૂત્ર=રૂપાનો દોરો.

પૂર્વાર્ધ-વર્ષાએ રચેલાં રૂડાં મોતીડાં (જળખિંદુ) જે સોહેછે તે  
ચંદા પોતાનું રંજતસૂત્ર (રૂપેરી દોરો-કિરણ) લઈને આ શી.પરોવેછે !

હસતી ચંદા, ચળકતા જળખિંદુ, વગેરે શાન્તિમૂર્તિનાં અંગ; અને  
ઘેરો મેઘ, ઘેર સ્યામ તાલીવન, એ ભવ્યમૂર્તિનાં અંગ, ખંતે એક  
વખતે એકે ઠેકાણે મળ્યાં દીઠાં.

દિવ્યકાવ્ય—પૃષ્ઠ ૧૯.

કડી ૧. કલાનિધિ=હુન્નરોનો ભંડાર. સર્વ હુન્નર જાણનાર. વિધિ-  
સૃષ્ટિ કરનાર. ઇશ્વર.

કડી ૨, પૂર્વાર્ધ.

મૂળ પ્રથમ આવૃત્તિમાં આ એ પંક્તિઓ આ પ્રમાણે હતી:—

સહુ અદ્ભુત ભાવ કળે ન કળે,

કળતો કદો ઇશ્વરદત્ત પળે.

તે વખતે ‘ કળે, ’ અને ‘ કળતો ’ એ શબ્દોનો ‘ કળાય ’ અને ‘ કળાતો ’ એમ અર્થ શક્યાર્થ ધાતુ લઈને કરવાનો છે હેતુ ટીકામાં લખ્યું હતું. બીજી આવૃત્તિમાંથી ‘સહુ’ ને બદલે ‘મન’ અને ‘કળતો’ ને બદલે ‘કળતું’ એમ ફેરવ્યું છે એટલે ઉપર પ્રમાણે શક્યાર્થ ધાતુ ગણવાની જરૂર જતી રહેછે. ટીકા આજ સૂત્રી તદ્દનુસાર સુધરી નહોતી તે અહિં નેંધવું જોઈયે.

લીંટી ૨. ઇશ્વરદત્તપળે=ઈશ્વરે આપેલી ક્ષણમાં; કોઈક વાર એકાએક ઇશ્વરી પ્રેરણા ઊઠી આવે ત્યારે.

કડી ૨ પૃ. ૨૦, લીંટી ૪. તહિં=ત્યારે. કાવ્યતથા—એ દિવ્ય કાવ્યનાં, ગગનમાં લંબેલા કાવ્યનાં.

કડી ૩. લીંટી ૨. તહિં=ત્યાં, તે દિવ્ય કાવ્યમાં.

કડી ૪. વીથિ=જોડો, લાંબો, માર્ગ; લાંબુ, જાંડું, દૃશ્ય.

જહિં—તહિં = જ્યારે—ત્યારે.

કડી ૫. પ્રિય=હાલાં માણસો. તહિં = એ કાવ્યમાં, તારાના કાવ્યમાં.

કડી ૮. પૃ. ૨૧. કાવ્યપદો = કાવ્યના શબ્દો. મર્મ = ભેદ, ઉદ્દેશ; મતલબ.

ચાંદનીથી ધોવાયકું, તારાથી જડાયકું, ગગન જોઈને, તથા કોઈ વેળા મહાન્ અસંખ્ય વર્ષે આવતો, દિવ્ય ધ્રુવકેતુનો તેજઃપુન્ન જોઈને જે અનંતપણાના, મનુષ્યની ભૂત ભાવી વર્તમાન સ્થિતિના, ગંભીર

અને દિવ્ય વિચારોની સહસ્રા પ્રેરણા થાયછે તે જ રીતે આ ગગને  
 લખેલા દિવ્ય કાવ્યનું વાંચન છે. તારા, ધમકેતુ, ચાંદની,—એઓની  
 દાવી ગંભીર સૂચનાઓ થાયછે, તે જ જગની ઉત્પત્તિની ઝાંખી થવી,  
 લયકાળનું ગાન સંભળાવું, અનંતત્વની વીથિ બિઘડની, પરકાલના બોધ  
 થવા, ઇત્યાદિ છે. તેથી જ તારાને શામ્લ ગણી ગગનમાં કાવ્ય લખ્યું  
 હોયુંછે.

અનુસર પ્રશ્ન.—પૃષ્ઠ ૨૧.

પાછલા કાવ્યમાં ( 'દિવ્યકાવ્ય'માં ) સૃષ્ટિના સુંદર તથા અદ્ભુત  
 દેખાવોની મનુષ્યના આત્મા ઉપર શાન્તિપ્રદ અસર દેખાડીછે, બાવિ  
 સુંદર ગંભીર સૂચનાથી જણાવું દેખાડ્યુંછે. આ કાવ્યમાં તેથી ઉલટું  
 કાંઈક ખીટું દૃષ્ટિએ જોવાનું, તથા મનુષ્યના હૃદયની જુદી દશાનું  
 પરિણામ દેખાડ્યુંછે. ઘોર તારકિત રજની, તેજોમયી ચંદ્ર, ગંભીર  
 મેઘ, સુંદર સંધ્યા, મધુર ઉપા, ગગને ગયેલા ગિરિ,—વગેરે સર્વ તરફ  
 બાવિ જાણવાની ઇચ્છાથી મનુષ્ય પૃથ્વીકભાવે ફરેછે, પરંતુ મનુષ્યના  
 હૃદયની જ અત્યદાયુક્ત દશાને લીધે—એઓ તરફથી કાંઈ પણ ઉત્તર  
 નથી જણાતો. બાવિનું વિશેષ સ્વરૂપ તો અજ્ઞાત જ છે, તે અંશ તો  
 સત્ય રીતે પણ આ કાવ્યના તાત્પર્યમાં છે.

કડી ૫. તથા કડી ૧૨. ચંદ્ર = ચંદ્ર.

કડી ૧૪, પૃ. ૨૨. હૃદયમયન=હૃદયને મધી નાંખે હૃદય; સંશયના  
 બળે કરીને હૃદયને અસ્વસ્થ રાખતો.

માનવબુદ્ધિ.—પૃષ્ઠ ૨૨.

મનુષ્યની દૃષ્ટી જીવંતીમાં જીવંત જીવંત કારણોથી વિવિધ રીતે  
 શક્તિયો થાયછે હેતુ વર્ણન આ કાવ્યમાં કર્યુંછે.

કડી ૧. બુદ્ધિ=પરપોટો.

કડી ૧, પૃ. ૨૩. તરજોરાજ=મહોદય મોળ ( ખીજા મહારા કરતાં વધારે સમર્થ મનુષ્ય ).

અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ.—પૃષ્ઠ ૨૩.

આ કાવ્યની પ્રથમની જે કડીઓ તે અંગ્રેજી મહાકવિ વર્ડસ્વર્થના એક ન્હાના સુન્દર કાવ્યના આરંભની છ લીટીઓનું ભાષાન્તર છે. તે કાવ્યમાં તો એટલેથી પછી આગળ જુદી જ વાત છે, અહિં આટલાનો આગળ જુદો જ ઉપયોગ કરી લીધો છે.

એ કાવ્યનું નામ “ The Primrose of the Rock ” છે. હેની ઉપયોગમાં લીધેલી પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

A Rock there is whose homely front  
The passing traveller slights;  
Yet there the glow-worms hang their lamps,  
Like stars, at various heights:  
And one coy Primrose to that Rock  
The vernal breeze invites.

કડી ૩. ૪. કળીનું વચન છે. કડી ૫-૮ અનિલનો ઉત્તર છે.  
કડી ૯-૧૧ કળીનો પ્રત્યુત્તર છે.

કડી ૭. ૫ ૨૪. સુગંધસ્મરણ=સૌરભ, સુગંધરૂપી સ્મરણ; તે જ સ્મરણ.

કડી ૧૨, પૃ. ૨૫. ‘ગમ્ભીરસશૃક-ગારપ્રતિમા’—આટલું વિશેષણ—

“ગમ્ભીરસશૃક-ગારપ્રતિમા સરસ સારસ આ ભમે”—

એ ‘ચિત્રદર્શન’ એ મથાળા નીચે ઈ. સ. ૧૮૮૩ના મે માસના ‘ગુજરાતશાળાપત્ર’માં આવેલી રા. હરિલાલ હર્ષદેરાય ધ્રુવની કવિતા-માંથી લીધું છે.

કડી ૧૬, પૃ. ૨૬ ઉત્તરાર્ધ—તે જગ્યાં અનન્ત આકાશ છે ત્યાં  
અનન્ત આકાશમાં મધુરે સ્વરે ગાન કરતું કરતું ઊડતું—ઊડતું.

કડી ૧૭, છેલ્લી લીટી. નિરખે—મ્હને નિરખે.

અનિલ અને કૃણા એ અસ્થિર પ્રેમનું નિદર્શક જોડું, અને સારસયુગ  
તે સ્થિર પ્રેમનિદર્શક જોડું, અને અસ્થિર પ્રેમથી થતો અસંતોષ અને  
અશાન્તિ તથા સ્થિરપ્રેમથી થતો સંતોષ તથા શાન્તિ, એટલું આ  
કાવ્યમાં સ્પષ્ટ જ છે, એટલે તે વિશે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રેમનાં સ્વરૂપ.—પૃષ્ઠ ૨૮

સૃષ્ટિમાંની સૌન્દર્યની મૂર્તિયો—જેવી કે મધુર નાદ, સુગન્ધ, સુન્દર  
રંગ—તેનો મેમ સાથે અલેદારોપ કરી અહિં કલ્પના ખેંચીછે. આ જ  
કલ્પનાનો સવિશેષ વિકાસ આગળ ‘ બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે ’  
( પૃ. ૩૦ ) એ કાવ્યમાં કર્યોછે.

કડી ૩. રંગમેળો=રંગતો મેળાવડો; રંગનું એકત્ર આવવું.

કડી ૪. લીટી ૩. નાદ=મધુરનાદ; ગન્ધ=સુગન્ધ; રંગ=સુન્દર  
રંગ. એ દિવ્યકુસુમો;—પ્રેમનાં જ રૂપ ગણ્યાં તેથી, તથા તેમાંની દિવ્ય  
સુન્દરતાથી પણ.

પ્રેમ.—પૃષ્ઠ ૨૯.

કડી ૨, લીટી ૧. ગાતો—પુષ્પના સુગન્ધના પ્રવાહનો ગાન સાથે  
અલેદારોપ કર્યોછે. તેમ જ લીટી ૪ માં ‘ પ્રદીપ્ત ’ એ શબ્દ ગન્ધને  
લગાડી દર્શનના વિષય જોડે અલેદારોપ કર્યોછે.

કડી ૪. ‘ અહિં ’ ભિન્નભિન્ન વિષયપરત્વે પ્રેમનું સ્વરૂપ કાંઈકે તહેને  
પ્રતિરૂપ ગન્ધથી દર્શાવ્યુંછે. એ પ્રતિરૂપતા બારીક કલ્પનાથી જ  
જેવાની છે.



‘ બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે. ’—પૃષ્ઠ ૩૦.

“ વરસે ગરજે ચઢીને ઊંતરે, ધન તે અતિશે અન્ધકાર કરે,  
જ્યમ નૂતન સંપતિવાન કરે ત્યમ રૂપ અનુપમ મેઘ ધરે. ”

આ શ્લોક મુંબાઈમાં એક નાટકમાં સાંભળેલો છેમાંથી “ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે ” કરી લીધું છે. કિયા નાટકમાંનો અથવા કાવ્યમાંનો આ શ્લોક છે તે હું દિલ્લગીર છું કે મ્હને ખબર નથી. તેમ જ ‘ નટ રંગ ભૂમિ પર જેમ ફરે ’ એ પણ એ શ્લોક પછીના શ્લોકમાંની લીટી મ્હેં લીધી છે કે કેમ તે મ્હને ખરેખર યાદ નથી. તેમ હશે તો તે સ્વીકારવાને કાંઈ પણ સંકોચ નથી.

કડી ૧, લીટી ૨. તેહ = પ્રેમ ( આગળ ૪ થી લીટીમાં આવનાર છે તે. )

કડી ૨. લહરીલટકે = લહરી ( ઝીણા તરજી ) ના લટકામાં.

કડી ૪. ચન્દ્ર-ચન્દ્રમાં (સપ્તમીનો પ્રત્યય ‘એ’ લુપ્ત છે.)

આ કાવ્યના ભાવાર્થ વિશે ‘ પ્રેમનાં સ્વરૂપ ’ એ કાવ્યની ટીકામાં ઉપર કહ્યું જ છે.

આનન્દ-ઓવારા—પૃષ્ઠ ૩૧.

વિષમ હરિગીત-પહેલા ને ત્રીજા ચરણમાં ૨૬ માત્રા, અને ખીન્ન ને ચોથામાં ૨૮ માત્રા; પહેલા ને ત્રીજા ચરણમાં પહેલી માત્રાથી અને ખીન્ન ને ચોથામાં ત્રીજી માત્રાથી તાલ શરૂ થાય છે.

કડી ૧, ચ. ૪. “ સુખદ આનન્દ-ઓવારા ”—‘ મનને બોધ’એ મથાળા નીચે ઈડરના નીલકણ્ઠે કરેલી હોરી ઈ. સ. ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ માસના ‘ હુદ્દિપ્રકાશ’માં આવી હતી. તેમાં છેલ્લી કડીમાં

“ ટળશે મરણ જન્મારા, સુખદ એ આનન્દ ઓવારા ”

એ વાક્ય હતું, તેમાંથી આ શબ્દ કાઢી લીધા છે.

ઓવારા=કિનારા’ આનંદસિંધુના કિનારા. ( ઓવારો એ. શબ્દ

દૂરત જીલ્લા તરફ ખાસ વપરાયછે;—અમદાવાદ તરફ ‘ આરો ’ શબ્દ  
સ્થિરિત છે ).

સ્વચ્છ આકાશમાં રખડતા મેઘકકડાથી ઊઝળી આવતા આનંદનું  
આ દ્રેંકા કાવ્યમાં વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન છે.

કવિનું સુખ.—પૃષ્ઠ ૩૨.

કવિનું સુખ કવિતા કરવામાં જ સમાયલું છે; કીર્તિ વગેરે ભાવનો  
સ્પર્શ હેતે નથી;—એમ ભાવ આ કાવ્યનો છે.

કવિની કવિતાનો પ્રવાહ તહેને સુગંધ ગણ્યોછે, કવિ તે પુષ્પ,  
કવિતા તે સુગંધ. જગતના સર્વે નાના મ્હોટા કવિઓનો કવિતામાં જે  
મહાન ઉદ્દેશ—મનુષ્યની જિંદગી ઉન્નત આદર્શ બતાવી ઉન્નત દશાએ  
પહોંચાડવી તે—તે તરફ પ્રયત્ન કરતાં સર્વ કવિઓ મળી એક મહાન  
અદ્ભુત કાવ્ય જ રચેછે, તો પછી કોઈ પણ કવિએ પોતાની કવિતા  
વિશે વિશેષ ચિન્તા શું કામ કરવી ? પ્રશંસા, લાંબી કીર્તિ, પરસ્પર  
ધુર્ધા એ ઉપર લક્ષ શું કામ આપવું ? આ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે.  
આ ઉપર કહેલું મહાન કાવ્ય તે જ સુગંધસિંધુ—મહાન લક્ષ્ય કવિ-  
ઓએ નજર આગળ રાખેલું તે.

ફૂલની સાથે રમત.—પૃષ્ઠ ૩૩.

જન્મસ્વભાવથી તો મનુષ્ય નિર્દોષ છે પરંતુ સમાજદશામાં મણલ  
બંધાવાને લીધે, કેટલાંક ગમ્ય અને કેટલાંક અગમ્ય કારણોને લીધે,  
મનુષ્યમાં દોષ, સ્વાર્થી પ્રેમ, કૂરતા, કપટ, હૃદયસંગોપન, ઇર્ષ્યાદિ અનેક  
દોષ પેદાછે. જનસમાજમાં આ ભલિનતા જોઈ જોઈને કંટાળીને સ્વ-  
ભાવશુદ્ધ કુસુમોની પાસે જઈ કરેલું સંબોધન આ કાવ્યમાં છે.  
નિર્દોષ કુસુમ તે મનુષ્યની સમાજના કુસંસ્કારથી અદ્ભુતિત અવસ્થાનું  
પ્રતિચિન્ન છે. માટે જ કહી ૩ જીમાં કહ્યું છે કે “ તમમાંનું હું પણ

રે કુસુમ એક કોમળિયું. ” પરંતુ જનમણ્ડળમાં રહી મ્હાન થયેલું. કડી ૫, ૬, ૭ માં ફૂલના ગુણ વર્ણવ્યાછે ને સમાજદૂષિત મનુષ્યના દુર્ગુણના વિરોધમાં મૂક્યાછે. આ રીતે - જનમણ્ડળની સ્થિતિ જોવાથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિને લીધે જ, —મનુષ્યદુષ્ટતાથી ઉત્પન્ન થતાં નિર્વેદ તથા ગ્લાનિ કાઢી નાંખી મનને શાન્તિ તથા સમાધાન આપવા ફૂલની સાથે આનંદખેલમાં દિવસ ગાળવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી દર્શાવીછે.

કરેણા.—પૃષ્ઠ ૩૪.

પાછલા કાવ્યમાં કહેલા ભાવનો કાંઈક સંબંધ આ કાવ્યમાં પણ છે. જનસમાજના બંધારણમાં જ કાંઈક મનુષ્યના હૃદયમાં દ્રોષ ઉત્પન્ન કરવાનું વલણ રહેલું છે. તેથી ઉલટું પ્રકૃતિની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં સમાજનાં કૃત્રિમ બંધનથી મુક્ત રહી ઊછરવામાં—નિર્દોષ, આનંદમય હૃદય ઉત્પન્ન કરવાનું વલણ છે. આ વિચારો પ્રકૃતિની પ્રેમમય ઉછેર-માં ઊછરતાં કરેણાનાં ફૂલની આનંદમય મૂર્તિ જોવાથી સૂઝેલા કાવ્યને અંતે સૂચવ્યાછે.

આસપાસ સર્વત્ર સૂકી પથ્થરની પર્વતમય ભૂમિમાં ન્હાના બેઠાના પટમાં જથાબંધ, ગુલાબી રંગના છાંટાવાળાં, કરેણાનાં ફૂલના છોડનાં ઝૂમખાં ને ઝૂમખાં એકાએક જણાઈ આવેલાં વર્ણવેલાંછે. સ્વવારનો સમય છે. શોલાપુર જિલ્લાના માળશિરસ તાલૂકામાંના એક પ્રદેશમાં આ દૃશ્ય નજરે પડ્યું હતું.

કડી ૨, ચરણ ૨. પ્રભાતના સૂર્યનું તેજ એ કરેણાનાં ફૂલ ઉપર પડેલું તે.

કડી ૩, ચરણ ૨. પ્રકૃતિ—પ્રકૃતિયે. તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત. લઘુ ઓત ઉપર શીળી વૃક્ષઘટા રચીને પ્રકૃતિયે અતિ પ્રેમભરે અહિં ન્હાનો

ગરબી—

કડી ૧, ચરણ ૧. વિપરીત-પોતાના પહેલાં પતિ મરણ પામ્યેદ માટે વિપરીત દુઃખ.

કડી ૨, ચરણ ૩. મોતે હરી લીધાં તે માણસો સાથે.  
તેશું = તે સાથે.

કડી ૩, ચરણ ૧. ચંદા—ચન્દ્ર.

કડી ૫, ચરણ ૧. કેશશું—કેશ સાથે.

કડી ૭, ચરણ ૩. આટલો—આટલો પણ; જરાક પણ.

કડી ૯, ચરણ ૧. ચંદા—ચન્દ્ર.

કડી ૧૦.—વળી પાછી પુત્રી તરફ ફરીને આ કડીનાં તથા કડી ૧૧ મીનાં વાક્ય બોલેછે.

કડી ૧૨. આ કડીમાંનાં વાક્ય પોતાના મન સાથે જ વાત કરી કહેછે. તાજ વૈધવ્યના અસહ્ય દુઃખમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઉન્મત્ત દશામાં, સંપૂર્ણ સુખ-લગ્નનું સુખ અને વૈધવ્યદુઃખનો અભાવ, એ બેની સાતકણ આશામાં અશક્ય વસ્તુની ઉત્કણ્ઠા રાખીને એટલું જ નહિ પણ તેને સર્વથા શક્ય માનીને, પોતાની પુત્રી માટે અમર વર સોધી કાઢવાનો નિશ્ચય આ કેકાણે જણાવ્યોછે.

નદનદીસંગમ.—પૃષ્ઠ ૪૩

એકલા પુરુષનું કંઠણ પ્રસંગોથી ભરેલું જીવન તે આ કાવ્યમાંનો નદ છે; અને તેમ જ સ્ત્રીનું સરળ આનન્દમય જીવન તે નદી છે. એ બંને જીવન લગ્નમાં મળી નદનદીસંગમ થઈ, પુરુષનું કંઠણસંસ્કારયુક્ત જીવન કાંઈ કોમળ રૂપ પકડેછે અને સ્ત્રીનું મૃદુ જીવન કાંઈ સમળ રૂપ પકડેછે. ( કડી ૭ નું ઉત્તરાર્ધ જુવો. ) તે જીવન એકત્ર થઈ, એ સંગમનો પ્રવાહ આગળ ક્યાં આલ્યો તે જણાવું નહિ. ( કડી ૮

પૂર્વાર્ધ ); મતલબ કે ભવિષ્યની સ્થિતિ ન જ જણાય તે ન જણાઈ, પરંતુ દૂર દૂરની ભાવિસ્થિતિ તો. જણાઈ;—ત્રણે દૂર પડેલો સિન્ધુ—પરકાળમાં અનન્તદશાનો સિન્ધુ—તે જણાયો, અને તહેમાં એ નદનદી-સંગમ બળ્યો છતાં વ્યક્તસ્વરૂપે જુદે પ્રવાહે જહેતો રહ્યો. ( પરકાળમાં અનન્તત્વમાં રહી આત્માઓની વ્યક્ત સ્થિતિ આ રીતે સૂચવાયછે.)

પ્રથમ ત્રણ કહીમાં પુરુષના કહેણ પ્રસંગોને અનુરૂપ નદ્યપ્રવાહનાં અંગ કહ્યાંછે; તેમ પછીની ત્રણ કહીમાં સ્ત્રીના કોમળ જીવનનાં અંગને અનુરૂપ નદીપ્રવાહનાં અંગ કહ્યાંછે.

કર્તવ્ય અને વિલાસ.—પૃષ્ઠ ૪૫.

કહી ૧, ચરણ ૨.

એ—કાન્તિ અને નયન, એ એ વાનાં; ચરણ ૩ માં ‘ રાખે ’ એ ક્રિયાપદનો કર્તા.

ચરણ ૪. મૃદુ—કોમળ અંગને લીધે. સગળ-માંલિથી છટકું કહેણ તેથી.

કહી ૨, ચરણ ૧. જગપતિ—(તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત) જગપતિયે.

ચરણ ૪. આત્મા—કર્તવ્યની.

કહી ૩, ચરણ ૨. અહિં થંકી—આ પાર્થિવ જીવન પંક્તી.

ચરણ ૩. તંડાં—એ પરકાળની સ્થિતિમાં.

કહી ૪. સન્ધ્યાશિખર-પશ્ચિમમાં સન્ધ્યાના દેખાવની ટોચ.

કહી ૫, ચરણ ૩. કનકગિરિ—સન્ધ્યાકાળનાં સૂર્યકિરણથી ઝળકતાં વાદળાંનો પર્વત.

ચરણ ૪. રાખે—( કર્તા ‘ ભૂમિ ’ );—આંછી આંછી જણાય.

કહી ૪ તથા ૫ માં સન્ધ્યામેઘ પાછળ રહેલી ભૂમિ કહીછે તે વસ્તુતઃ પરભૂમિ નહિ; પરંતુ એ સમયનો અદ્ભુત દેખાવ પોતાના

સૂચક સ્વરૂપે પરભૂમિનું ભાન કરાવેછે તેથી જાણે તે પાછળ જ એ ભૂમિ છે એમ કલ્પના કરીછે. માટે જ કહી ૬ ના પૂર્વાર્ધમાં સંશય-વાદીના મતનો ઉલ્લેખ એ વચનદ્વારા કર્યોછે;—“સ્વપ્નાં સકળ તુજ એ તો કવિપણાં.” ઉત્તર પ્રકારનું સત્ય જોનાર તથા દેખાડનાર દ્વિ-ત્વને ભ્રમાત્મક માનનારને મતે “કવિપણાં”= ભ્રાન્તિ એમ આ ઠોકણે છે. તૃણાથી પીડાયલાં હરણાં સૂકા અરણ્યમાં મીઠું જળ દેખેછે, ( અંકવાનાં જળ, મૃગતૃણા, દેખેછે ), તેમ મનુષ્ય પણ પૂર્ણ સુખની તૃણાથી ખારા સંસારમાં સુખ ન મેળવી કલ્પિત પરકાળના સુખનાં સ્વરૂપ ભ્રાન્તિની કલમે આલેખેછે; એમ સંશયવાદની તકરાર આ ઠોકણે ( ૨૬ કરતાં માટે જ ) ઉલ્લેખીછે.

વિપદમાં ધારણ કરનાર ખળ.—પૃષ્ઠ ૪૭.

સૃષ્ટિની અચેતન અતે નિરાધાર જણાતી વસ્તુઓનો સંકટમાં અ-ધાર કોણ છે ? ઈશ્વર. તો તે દષ્ટાન્ત લઈ મનુષ્યે વિપત્તિમાં પોતાને નિરાધાર ન માનતાં શાન્ત આનન્દયુક્ત રહેવું, આ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે, મિત્ર થયેલી બે છાયા.—પૃ. ૪૮.

આ જીવનનું તથા આ જીવનમાંના મનુષ્યસંયોગનું અસ્થાયિ-પણું આંતરિમાં એકઠી થયેલી છાયાથી સૂચવેલું આ કાવ્યમાં છે. સંસ્કારોદ્બોધન.—પૃષ્ઠ ૪૮.

પૂર્વકાળમાં થયેલા અનુભવની મન ઉપર પડેલી છાપ (=સંસ્કાર) તહેનું ઉદ્બોધન-જાગૃત થવું;—કોઈ તે અનુભવની સાથે જોડાયેલી વસ્તુનું ફરી પ્રત્યક્ષ થવાથી પૂર્વ વાતનું સ્મરણ થવું તે.

કહી ૨, પૃ. ૨૯.

ચરણ ૧. કરંતી સ્નાન—રાત્રિ નું વિશેષણ છે.

કહી ૩. જાતિ-ન્યાય-પોતાની ( ભૂતકાંડની ) જાતિનો ન્યાય ( ધારો

રિવાજ ); અન્વદારની પ્રહાર્ય ન જરૂરું તે રિવાજ.

નિષિદ્ધ સ્થળ-જ્ઞતિન્યાયે નિષેધ ( મના ) કરેલા સ્થળમાં-પ્રકાશ-વાળા ( ચાંદનીવાળા ) સ્થળમાં.

કડી ૫. પ્રત્યેક મહિને ચંદ્ર પોતાનું ગિમ્મ ક્ષયવૃદ્ધિથી પ્રકાશથી ખાલી કરેછે ને ભરેછે, તેથી ગિમ્મ તે ચંદ્રનો કુમ્મ ગણી કલ્પના કરીછે. તાત્પર્ય કે બાર માસ વીસાછે.

કડી ૮, ૫. ૫૦. લાહી-પામી.

કડી ૯, ચરણ ૪. છાતું સુખ થવાનું કારણ નીચે કડી ૧૦ તથા ૧૧ માં બતાવ્યુંછે.

લગ્ન સમયે એક કુસુમપાત્રની ભેટ મોકલતાં.-૫૫ મ.

કુસુમપાત્ર=Flower-vase; ફૂલ અથવા ફૂલના ગુંચા મૂકવાનો પ્યાલો.

કડી ૧. મનુજન્મિત બંધુ-મિત્ર, વગેરે.

અભિનંદન-પ્રદાન.-૫૬ ૨૩.

એસતા વર્ષના પ્રસંગે અભિનંદન ( સુગારકળાદી ) આપતાં લખેલું.

કડી ૨. સુખવાડીમાં ફૂલ વીણતાં ફરતાં કદી કંટક હાથ પગમાં વાગે,-મતલબ કે-સંસારમાં સુખસંપાદન કરવાના માર્ગમાં કદી અક-ચણો, પીડાઓ, વગેરે આવી પડે.

તો-અવસ્થા ન થતાં-રૂઝ વૈદનો હિપચાર કરવો; એટલે ધર્મભોજ કરે હેવા પુરુષ અથવા પુસ્તકનો આશ્રય લેવો કે જેથી વાગ્યું ( ધા-કાંટાથી થયેલા )-સંસારમાંની પીડા, શમી જાય.

કડી ૪. હર્ષના ભોગો શોક થવાનું કારણ નીચે કડી ૫ માં બતાવ્યુંછે.

કડી ૫, ૫. ૫૪. તે ધર્મની મૂર્તિ-પિતા.

કડી ૬, ચરણ ૩. આ રચના—આ કાવ્યની રચના ( પૂરી નથી કરી એટલામાં ).

ચરણ ૪. ધટના—ધન્ધનુષ્યની રચના ( બધી હુમ થઈ ગઈ ). આ ઉપરથી જ જગતનાં સર્વ સુખની નશ્વરતા સૂચનાય છે. તે પછી ( કડી ૭, ચરણ ૧ ) મનમાં શોક શું કામ ધરવો ?

પ્રેમી જનનો મંડપ.—પૃષ્ઠ ૫૫.

સુખાદિમાં વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં એક મંડપમાં એકમેક સાથે ડાળીઓ ગૂંથીને ઊગેલાં ઝાડ છે; હેને Lovers Bowler એમ નામ આપ્યું હતું તે જોઈને આ કાવ્ય પ્રેરાયલું છે.

વસંતની એક સાંજ.—પૃષ્ઠ ૫૭

કડી ૨. પવન પોતાની પાંખ ઉપર ડોહ પણ ન સાંભળે હેતું ઝીણું ગાન વહીને મહારા અંતરમાં ભરે છે. આ સમયે હૃદયમાં અલૌકિક શાંત આનંદહરેર પવન સીચે છે. તે જ આ ગાન; એ સુખ તે જ ગાન.

કડી ૩, ચરણ ૧. પવન મહારા હૃદયમાં અનેક રમ્ય છબિયો ચીતરે છે;—એ સુખદ પવનથી હૃદયમાં અનેક રમ્ય વિચાર આવે છે.

ઉત્તરાર્ધ—અહિંની આ વખતની શાન્તિ તે તારું જ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે.

ગાનસરિત.—પૃષ્ઠ ૫૮:

કડી ૨, પૃ. ૫૯

ચરણ ૩. પવનની હરેર તરુને ચૂમે.

કડી ૫, ચરણ ૪. બીજી સરિત,—કેઈ તે નીચે કડી ૬ માં ખતાવ્યું છે.



હાલો છબિ નથી.—પૃષ્ઠ ૬૦.

કડી ૪, પૃ. ૬૧.

ચરણ ૩. સ્મિતસખી-સ્મિતની સખી. સ્મિત થાય તે વખતે ગાણે ખાણ પડે તેથી. ગોળ લકરી-ગોળ ખાડો ( લકરી-પ્રવાહમાં થતી તરંગની દરેર, હોના જેવો ખાડો માટે ) રમે-લીલાથી થાય અને નય. હુનાગાના એક પહોરોડનું સ્મરણ.—પૃષ્ઠ ૬૨.

કડી ૧; ચરણ ૪. ડિપા—પ્રભાતનો સમય (તે સમયનું પૂર્વાકાશ) રૂપક આપી વેદસમયમાંથી ડિપા દેવીરૂપે મનાયલીછે. ડિપા પચ્ચ નગતી મૂલી હતી—પ્રભાત પચ્ચ પૂરું જાગવા નેત્રનું માંચું.

કડી ૩. કિતાર્થ—કિપાના આકાશ તરફ જોતાં જોતાં જોતું સૌંદર્ય તે હાસરૂપ જ જાણાર્થ જાણે પ્રતિહાસ ના હોય એમ દર્શના કરીછે. તેમ જ—

( કડી ૫, ચરણ ૪. અહિં પચ્ચ ) તારા કિપર નજર જતાં, તારાએ જાણે નજર નાંખી હોય એમ દર્શ્યુંછે.

શિયાળાનું એક સહવાર.—પૃષ્ઠ ૬૩.

કડી ૨. કિતાર્થ—રવિના તેજમાં પંખી ઊડતાં તે પ્રકાશના સાગરમાં નહાતાં હોય એમ જાણાતાં.

કડી ૫, પૃ. ૬૪.

જાણના જથામાં સૂઈતો પ્રકાશ તથા જાણતો હાંચડો મળી ચિત્ર નેત્રું થયેલું; તે ચિત્રરચના કિપર તરુવંદ ઊભેલું પચ્ચ ગણાય.

કડી ૧૦, પૃ. ૬૫.

ભૂતમાવિષેય-ભૂતકાળના તથા અવિષ્યકાળના બેય,—કાળની રમત તે કાળમાં થયેલા તથા થનાર વનાન્ત.

કડી ૧૧, ચરણ ૨. પ્યારી—ચુમ્બનોત્રું કર્મ. ચરણ ૩. સુખ.

મળ-આ શુભ્યુગ્મનું સુખ આપનારું ઉદાહરણ. ચરણ ૪. તે અનુકૂળ  
= તદેતે અનુકૂળ, તેના જેવું.

કોયલનો ટહુકો.—૪૫૬ ૬૫.

ખીજો ટહુકો—કોયલનો ટહુકો સાંભળી હૃદયમાં ધરો આનંદનો  
પ્રતિધ્વનિ, આનંદની ઊર્જા.

‘ રીંછો આંદની ’ ઇલાદિ—જ્યાં-જે સિંધુમાં.

આનંદસિંધુનું સ્વરૂપ પ્રથમ પંક્તિમાં જણાવ્યું છે.

આનંદસિંધુ આંખવો—એટલે આનંદ પ્રાપ્ત કરવો. આનંદ એ  
ચરતુ તો શાશ્વત છે, પણ માણસ તદેતે કોઈ કોઈ વાર આંખે છે ત્યારે  
આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, એમ કલ્પના કરી છે.

મધ્યરાત્રિયે કોયલ.—૪૫૬ ૬૬.

વિપમહરિગીત—ગાય માટે ‘ આનંદ ઓવારા ’ ( પૃ. ૩૧ ) ની  
ટીકા ( પૃ. ૧૦૯ ) જુઓ.

કડી ૧, ચરણ ૩. વહે—નો કર્તા ‘ સમીરુ ’ કર્મે ‘ રવ.’

‘ કડી ૩, ચરણ ૩. તહેણે—પૂર્વાર્ધમાં કહેલી વાદળી ને આંદનીની સ્થિતિયે.

મતલબ કે આ સુંદર રચનાથી ત્યારા કંઠમાંથી મીઠું ગાન સહજ  
નીકળી આવે છે. આનંદમય વૃત્તિને લીધે.

ચરણ ૪. આ શાન્તિ અધિક વધારતું.—જેમ ગાઢ અન્ધકારમાં  
પ્રકાશ જરાક ચમકી જતો રહેવાથી અન્ધકાર સવિશેષ પ્રબળ લાગે છે.  
તેમ સંપૂર્ણ શાન્તિમાં ક્ષણવાર ટહુકો આવીને શાન્તિનું જોર વધારે  
( પડછાએ કરીને ) દેખાડી આવે છે.

કડી ૪, ચરણ ૩. રમે ને અહિં પસરેલી શાન્તિ બધી જતી રહે  
( પળે—નહાસે ) એમ ધારીને ( જ જાણે ) પવન મન્દ પગલાં ભરે  
છે, ધીમે ધીમે આવે છે.

કડી ૫, ચરણ ૩. સીચે—તો કર્તા ' ગાન ', કર્મ ' મોહની'.

આ કાવ્યમાંના અદિદર્શનને જ ઉપાસનરૂપે લઈને પૃ. ૧૨ મે ' દિવ્ય ટહુકો, ' છે તે રચાયુંછે. આ કાવ્યમાં માત્ર તે દર્શનથી થતો ઉદ્ધાસ છે; ત્યારે પેલામાં તે ઉપરથી ઉપજાવેલું તત્ત્વચિન્તન છે. રાત્રિયે કોયલ.—પૃષ્ઠ ૬૭.

કડી ૩. પૃ. ૬૮.

ચરણ ૨. લાબ્યો—તો કર્તા ' રત્ન, ' કર્મ ' અર્ધોરસ '.

કડી ૪. ચન્દ્રમાં ગાનનદી બહેતી,—એમ ચન્દ્રનું લાવણ્ય અને ગાનનું માધુર્ય એ બંને સુંદરતાદ્વારાએ સન્નતીય જ ગણીને કલ્પનાઓ માનેલુંછે.

આ કાવ્ય પણ તરત પાછળ ગણેલા ' મધ્ય રાત્રિયે કોયલ ' એ કાવ્યમાંના બતાવ ઉપરથી જ રચાયલુંછે.

વસન્તમાં એકે સહવારનો સમય.—પૃષ્ઠ ૬૮.

પ્રાચીનતમ સમયમાં—વેદકાળમાં—ઉપા, મરુત, પર્વત્ય, ધૃત્યાદિ-ને દેવતારૂપે વર્ણવ્યાંછે તે કવિત્વની દૃષ્ટિએ તે તે અદિત્યરૂપને પ્રસન્ન-વત્ત્વે જોઈને જ; અથવા શ્રદ્ધાથી હોય તો પણ, અદિનાં સ્વરૂપો જોઈને હૃદય ઉપર કાંઈ પણ અસર ન થવા કરતાં, આમ સહૃદયતા અને કવિત્વની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રાચીન આર્યશ્રદ્ધા વધારે કીમતી છે, આ બાવ આ કાવ્યનો છે. તેથી જ “ જીગીને ગયા દિવસ ખેડાંના લાગે ” ઇત્યાદિ કહ્યુંછે.

કડી ૩. દિતાર્ધ. ઋગ્વેદ ૭—૭૧—૬, જુઓ.

કડી ૪. પૂર્વાર્ધ. ઋગ્વેદ ૧—૬૪—૮ જુઓ.

દિતાર્ધ. ઋગ્વેદ. ૫—૮૩—૭. જુઓ.

હૃદયપ્રતિબિમ્બ—પૃષ્ઠ ૬૯.

આ કાવ્ય તથા ઉપર તરત ગયેલું કાવ્ય એ બંને એક જ દેખાવ-  
થી હૃદયમાં પ્રેરિત થયેલાં છે.

કડી ૧. ઉત્તરાર્ધ—આમ તેમ દોડતી વાદળિયો તે બાણે સંદેશા  
સર્જી જતી હોય એમ સંભાવના કરી છે.

કડી ૨, ચરણ ૨. ઊભો—હું.

કડી ૩, ચરણ ૧. તરંતાં તરંતાં—તરવાની ક્રિયા કરનાર—હું.

કડી ૪, પૃ ૭૦.

ચરણ ૬. પાછું—આખ્યો મીચેલી છતાં, ફરી ( ખડારનું આકાશ  
પગેરે રચનાથી ભિન્ન ) મનની નજર આગળ એ જ રચના દેખાઈ.

ચરણ ૪. ખેલી મૂર્તિ—ખડારમની રચના. આ—મનની અંદર  
ઊભી થયેલી રચના.

કડી ૫, ચરણ ૨. ફૂડો વહો અનિલ—જળપટમાંનું પ્રતિબિમ્બ  
પવન વહાથી ભૂસાઈ જાય છે તેમ, આ હૃદયમાં પડેલી છબિ વિરુદ્ધ  
વિચાર ઉત્પન્ન થઈ જતી રહી.

એક નદી ઉપર અજવાળી મધ્યરાત્રિ.—પૃષ્ઠ ૭૧.

કડી ૧, ચરણ ૧. ચંદ્રશું—ચંદ સાથે. ચરણ ૨. તેહ-ઉછંગ—  
સરિતને ઉછંગે. એક ન્હાનો વહેજો નદીને મળતો તે આ ટેકાણે વર્ણવ્યો છે.

કડી ૨. રજતકૃચ્ચ—રૂપાનો ફૂચડો.

કડી ૬. ' મધ્યરાત્રિયે કોયલ ' ( પૃ. ૬૬ ) ની કડી ૩, ચરણ  
૪ ઉપર ટીકા ( પૃ. ૧૨૦ ) જુઓ.

કડી ૮, ચરણ ૧. યુગનાદ—સરિતા તથા વહેળિયાના (ખેના) નાદ.

ચરણ ૨. રવધટના—એ બે રવ ( નાદ ) નું મિશ્રણ.

કડી ૯, પૃ. ૭૨.

ચરણ ૨. સત્ય—તે સ્થાનનો હવાતુભૂત આત્મા, Spirit (of the scene ).

કડી ૧૧, ચરણ ૨.—ઐટલે—ઐ પ્રતિગિમ્યનું શબ્દમાં શી રીતે ધર્મન થાય ?

ટેકરિયોમાં એક સાંજનો સમય.—પૃષ્ઠ ૯૨.

કડી ૨, ચરણ ૧. ઉચ્ચભૂમિ—‘ ઘેરી ’ નું કર્મ.

પૃ. ૭૩, કડી ૪. ‘ ધારે ’—નું કર્મ ‘શાન્તિશૂન્યતાપૂર’. ‘સીંચું’—ભૂતકૃદન્ત, ‘ વપૂર ’નું વિશેષણ.

‘ વક્ષ ’—‘ ધારે ’ ( અધ્યાહૃત ) નો કર્તા.

કડી ૮. શકે—જાણે ( હિત્તેક્ષાવાચક ). ‘ નિરખે ’ નું કર્મ ‘શાન્તિ’.

કડી ૧૨—૧૩. ‘ મધ્યરાત્રિયે કોયલ ’ ( પૃ. ૬૬ ) ની કડી ૩, ચરણ ૪ ઉપર ટીકા ( પૃ. ૧૨૦ ) જુઓ.

કડી ૧૪. મધ્યરજનિ—( સપ્તમી ) મધ્યરાત્રે.  
કોયલ.—પૃષ્ઠ ૭૪.

આ ન્હાના કાવ્યમાં,—મનુષ્યભિન્ન ઇતર સૃષ્ટિ, મનુષ્યની પ્રશંસા કે નિન્દાથી નિરપેક્ષ, પોતાની રચિતે અનુસરી ‘ જ, સર્વ વ્યવહાર કરેછે,—તે ભાવ છે.

કડી ૨, ચરણ ૨. ઐહ્યું—ઐ ( વનવેલી ) સાથે.

પ્રત્યેક કડીના ચોથા ચરણમાં—હમને = મનુષ્યને.

રાત્રિ.—પૃષ્ઠ ૭૫.

આ કાવ્યમાં પણ ઉપર ગયેલા કાવ્યની પેઠે જ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપોનો મનુષ્યોની રચિનિરપેક્ષ વ્યવહાર દર્શાવ્યોછે; પરંતુ ઐટલો વિશેષ છે કે સહૃદય થઈ મનુષ્ય પ્રકૃતિનાં તે તે સ્વરૂપના સત્ય જોડે યોગ રાખે તો હૈને આનન્દ મોહ ઇત્યાદિ ઉપજાવેછે તેટલે અંશે મનુષ્યના

ચિત્તને મોહ પમાડવા—“ કવિજન-ચિત ચોરવા ” (કડી ૧૦ ઉત્તરાર્ધ)  
પ્રકૃતિ વ્યવહાર કરેછે.

પ્રકૃતિના સત્ત્વ સાથે સહૃદયતાથી યોગ રાખનાર તે જ ‘કવિજન.’

કડી ૫. ‘હોડે’—તું કર્મ ‘શાલ.’

કડી ૭. સૂર્ય અને ઉષાનો સંયોગ થાયછે એટલે ( પ્રભાત મટી સૂર્યોદય થતાં ) રાત્રિ જતી રહેછે, એ ઉધાડું જ છે.

કડી ૯-૧૦ માં રાત્રિયે આપેતો ( કલ્પિત જ ) ઉત્તર છે.

મૂર્ચ્છાદય.—પૃષ્ઠ ૭૭.

કડી ૧, ચરણ ૨. આંસુડાં ઢાળતી-ઝાકળ પડતાં તે.

ચરણ ૩. પ્રિયા-કુમુદિની.

ચરણ ૪. અસ્ત પામતે પામતે બાણે ધીમો જતો જણાયછે.

કડી ૨, ચરણ ૧. બિમ્બ-સૂર્યનું.

ચરણ ૨. ઉદયશિખર-( સપ્તમી ); મરતકમણિશું-ઝળેલું.

ચરણ ૩-૪. કેસર તે જ હાસ, અને શુંબર તે જ ગાન.

આ સંસારમાં એકે જ વખતે એક ઠેકાણે આનન્દોત્સવ તો ખીજે શોકવિલાપ-એ ધ્વનિ આ ચન્દ્રકુમુદિનીવિયોગ અને રવિકમલિનીસંયોગ-ની એકકાલીનતાથી થાયછે.

સન્ધ્યા.—પૃષ્ઠ ૭૮.

કડી ૧. જવાળા-સૂર્યાસ્તના પ્રકાશની.

કડી ૯. તુલ-ચંદાની.

કડી ૧૧. જોતી-નો કર્તા ‘ ભૂમિ ’ ( કડી ૧૦ ).

કડી ૧૨. રચી-પર્વતમાળ રચી.

ભ્રમ દેતી-પર્વતમાળ તે મેઘની આન્તિ દેતી.

કડી ૧૯, પૃ. ૮૦. બિમ્બ-પ્રતિબિમ્બ.

મેધાડમ્બર.—પૃષ્ઠ ૮૦.

કડી ૧. જળતેજ—‘ મેધવૃષ્ટિવાળી એક સાંઝ ’ ( પૃ. ૧૫ )

કડી ૧ ની ટીકા ( પૃ. ૧૦૩ ) જુઓ.

નભમંડળ—( સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત, —નભમંડળમાં.

કડી ૬. ( પૃ. ૮૧. )

ઉત્તરાર્ધ—ગર્જનરવ સાંભળીને તરત હૃદયમાં તહેવા જ ગમ્ભીર ભાવના ધ્વનિ ઊઠે તે જ ‘ હૃદયે યૌજ્ઞં રવતૃલ્ય વિરાજે. ’

કડી ૭, ‘ આલિંગી લે ’—તો કર્તા—‘ ધનધટા,’ કર્મ—‘ ભૂમિગોળ’.  
લાગત હૃદયી ઊઘડતી વખતની રચના.—પૃષ્ઠ ૮૨.

કડી ૧. ઘૌઘેવી = આકાશ.

કડી ૨. પાદ = કિરણ અને ચરણ, પગ.

કડી ૫. ( પૃ. ૮૩. )

‘ પવનતુરંગ પલાણીને ’—આ રૂપક બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૮૮૩ના સેપ્ટેમ્બર માસમાં ‘ વર્ષાવર્ણન’માં—‘ પવન અથ પલાણી આવ્યા’—એ લીંટી ઉપરથી લીધા જેવું જણાશે. પણ—તે વાંચ્યાનો સંસ્કાર, રહીને અંબાણતાં જ આમ લખાયું હોય તો કોણ જાણે—આફી આ રૂપક એકાએક જ સૂઝતાં પૂર્વના રૂપકનો વિચાર પણ મનમાં નહોતો.

કડી ૮, ૯, ૧૦ માં ‘ નાગો વરસાદ ’ ચાંદનીમાં પડતો વર્ણુવ્યોછે.

કડી ૧૭. ( પૃ. ૮૪ ) ઉત્તરાર્ધ—

તે-ઉછંગે-તહેને ( ઘૌઘેવીને ) ઉછંગે.

કડી ૨૦. તૃણતૃણ—તૃણે તૃણે.

ધારી—તો કર્તા—‘ ભૂમિ’ કર્મ—‘ વર્ષાખિન્દુ.’ મરકતથાળ—લીલા પાનાની બનાવેલી થાળ; લીલાં તરણાંવાળી ભૂમિ તે જ પાનાની થાળ.  
મેાતીડાં-વર્ષાખિન્દુ તે જ.

કડી ૨૨. હૃદયમાં આનન્દનો ભાવ રમી રહેલો તે જ હૃદયનો ગુંગર.

મેઘગર્જન.—પૃષ્ઠ ૮૫.

કડી ૨. સમીરો—( બહુવચન ) ‘ આવી ’ અને ‘ દે ’ નો કર્તા.

કડી ૪. ( પૃ. ૮૬. )

સુણી મન બેઠે પ્રાતનાદ શો—કેકા તથા મેઘનાદ સાંભળીને મનમાં ગમ્ભીર આનન્દની ભૂમિ ઉત્પન્ન થાય તે જ પ્રાતનાદ.

પ્રભાત.—પૃષ્ઠ ૮૬.

કડી ૨. કિરણો તે ગાય, અને ચન્દ્રનું અમ્બ તે વાડો—એમ કલ્પના છે. ચન્દ્રનાં કિરણ તે હેની ગાયો એમ કલ્પના છે તેટલું મૂળ કાંઈક નીચેની ઋગ્વેદની ઋચાના સંસ્કારમાં છે:—

उद'पसन्नरुणाः भ्रानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अकन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुषीरशिधयुः ॥

( ઋગ્વેદ સંહિતા ૧-૯૨-૨. )

અર્થ:—‘ અરુણવર્ણ કિરણો આપોઆપ પ્રગટી નીકળ્યાં છે. હેમણે પોતાની મેળે જોડાનારી રાત્રી ગાયોને જોડી છે. ઉપાઓએ પૂર્વનાં પેડે હમારામાં જગૃતિ આણી છે; રાત્રી ગાયોએ દીપ્તિવાળો પ્રકાશ ધારણ કર્યો છે. ’

पशुन्न चित्रा सुभगा प्रयाना सिन्धुर्न क्षोर्द उर्विया व्यभवैत् ।

( ઋગ્વેદ સંહિતા ૧-૯૨-૧૨ )

અર્થ:—જુદી જુદી દિશામાં પશુઓને હાકતી ના હોય, અથવા કોઈ સિન્ધુ ( નદી ) પોતાના ઓઘ વહી જતી ના હોય, —તેમ એ તેજસ્વી સુભગ દેવતા( ઉપા )એ પોતાનાં કિરણો વિસ્તારથી ફેલાવ્યાં છે.



આ ઋચાઓમાં ઉપાનાં કિરણોને ગાયો અથવા પશુનું રૂપક છે; અને અહિં ચન્દ્રનાં કિરણોને ગાયો કહીછે.

કડી ૩, ચરણ ૧, ૨. તારલાહરણટોણું નહાસતું-એ કલ્પના અંગ્રેજી કવિ શેલીના Dawn નામના ન્હાનાસરખા કાવ્યમાંના એક રૂપક ઉપરથી આવીછે; અને વસ્તુતઃ એ ખીજમાંથી જ આ 'પ્રભાત' કાવ્યનો વિકાસ છે.

તે કાવ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“ The pale stars are gone !

For the sun, their swift shepherd,

To their folds them compelling,

In the depths of the dawn,

Hastes, in meteor-eclipsing array, and they flee

Beyond his blue dwelling,

As fawns flee the leopard. ”

( *Prometheus Unbound* )

અહિં તારાઓ અને સૂર્ય વચ્ચે ઘેટાં ( અથવા ગાયો ) અને ભરવાડના સંબંધની પ્રથમ કલ્પના કરી, પછી સૂર્ય તે દીપડો અને તારા તે હરણાં એમ કલ્પના આણવામાં રૂપકોનો જરાક સંકર થઈ ગયોછે. પરંતુ ચન્દ્રનાં કિરણ તે ગાયો અને ચન્દ્ર તે ભરવાડ-એ રૂપકનું મૂળ આ કાવ્યના સંસ્કારમાં પણ કાંઈક હશે.

મેઘ—પૃષ્ઠ ૮૭.

વાદળું (મેઘ) પોતે ખોલેછે એમ કલ્પનાથી આ કાવ્યનો આરમ્ભ છે.

કડી ૨, ચરણ ૧.

માત ધરતી-પૃથ્વી તે કળિયોત્તી માતા.

કડી ૪, ચરણ ૨.

બરફ દેવદારનાં ઝાડ ઉપર પડે તેથી અવાજ થાય તે જ દેવદારનું આરડવું.

કડી ૫ ( પૃ. ૮૮ ), ચરણ ૩.

ગુહા—ધુરજ નીચેની ગુફા.

કડી ૨૦ ( પૃ. ૮૧ ), ચરણ ૧.

ગોળ—સૂર્ય.

પૂર્વાર્ધ—સૂર્યના કિરણથી ધન્દ્રધનુ થાયછે તેથી આમ કહ્યુંછે.

કડી ૨૨, ચરણ ૩.

પ્રભાઘટ રચત—તેજનો ઘંટ જેવો આકાર રચનારાં રવિકિરણો. રવિકિરણોનો સમુદાય સૂર્યમાંથી નીકળી ગોળ આકાશમાં ફેલાઈ પૃથ્વી ઉપર આવતાં એક મોટા બાણે ઘંટ બનાવેછે,—અંતર્ગોળ આકાર બનાવીને.

પવનથી વાદળાં ઘસડાઈ જાય તથા સૂર્યકિરણથી તથા વાતાવરણથી આકાશનો ભૂરો રંગ જણાય ( વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે )—તેથી તે મળીને આકાશનો ભૂરો ધુમટ બિંબો કયો કહ્યોછે. વિજ્ઞાનની આ શોધ—આકાશના ભૂરા રંગના કારણની—શેષીના વખત પછીની જાણમાંછે.

કડી ૨૩, ચરણ ૧.

દે'યડી—સંન્યાસી કે હેવો કોઈ દાટયો હોય તે ઉપર ચણેછે તે. મેઘ મરી નથી ગયો છતાં બાણે મરી ગયો ના હોય એમ હેના રાજ વિનાની દે'યડી—આકાશનો ધુમટ—રચાયછે.

ચંદા—પૃષ્ઠ ૯૧.

આ કાવ્યમાં ચંદા ખોલતી કહી છે. 'મિધ' એ અગ્રેણ ઉપરથી  
ભાષાન્તર જ છે. 'ચંદા' એ તહેની નકલ છે.

કડી ૧, ચરણ ૪. ( પૃ. ૯૨. )

કર=૧. કિરણ ૨. હાથ.

કડી ૩, ચરણ ૪.

રૂપાનાં ફૂલડાં—તારા.

કડી ૫, ચરણ ૨.

રૂપા અને હીરાની ગેદો-તારા. આ કડીમાં ચંદાનું તારામાં થઇને  
સંક્રમણ બતાવ્યું છે.

કડી ૭ ( પૃ. ૯૩ ), ચરણ ૧.

નાવડું—અર્ધચન્દ્ર.

કડી ૧૫ ( પૃ. ૯૪ ), ચરણ ૧.

એક પર્વતરાજ—હિમાલય.

કડી ૧૯, ચરણ ૪.

દર્પણો—અરુણાનાં શિખરો તે જ.

કડી ૨૧, ચરણ ૧.

જથ્થાં બોમ પૃથ્વી ચુમ્મતાં—ક્ષિતિજમાં.

કડી ૨૨ ( પૃ. ૯૬ ), ચરણ ૨.

આ જહાલસોહી દીકરી—હું ( ચંદા ).

કડી ૨૩, ચરણ ૪.

મુકુર-ચાટલાં, દર્પણ; સરોવર, નદી, વગેરે જલાશય તે જ.

કડી ૨૬ ( પૃ. ૯૭ ), ચરણ ૨.

તારણો—શુક્રનો તારો તે જ તારો (ચંદ્રોદયો).

અવસાન—પૃષ્ઠ ૯૭.

અવસાન—અન્ત; સમાપ્તિ.

Goldon Treasury નામના અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહના ચોથા ભાગના અન્તિમ કાવ્યનો જ ભાવાર્થ બહુધા આ કાવ્યમાં છે; માત્ર પ્રથમ કડીનો ભાવ અપૂર્વ છે.

કડી ૧. ( પૃ. ૯૭—૯૮ ).

ચાંદની જેમ રસમય મીઠી પસરેછે તેમ પસરતું ગાન તે સાગરના તરંગને પણ હરણાંની પેઠે શાન્ત પાડતું કદરૂપું છે.

કડી ૩ ( પૃ. ૯૮ ), ચરણ ૩.

‘કાવ્યપ્રદર્શિત—આ ‘કુસુમમાળા’ માંનાં કાવ્યમાં પ્રદર્શિત કરેલા.

ચરણ ૪. હૃદયે—વાંરનાર સાંભળનારને હૃદયે.

~~૩૪૧~~

૩૪૧૦૧

કુસુમમાળાની ત્રીજી સમાપ્તિ.

સામાજિક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ.

ચંદા—રાજસ્થાનની વીરમણી-હિંદુ મુસલમાન ભાઈઓની એકતા સાધક અદ્યત્ન સમયની ઐતિહાસિક. કિં. રૂ. દોઢ.

ઈન્દુકલા—પ્રેક્ષિત જેઠનની રસભરી વાર્તા ઉપરથી ભાષાન્તર કર્તા નલીનકાન્ત નરાસંહરાવ ભોળાનાથ. કિં. દસ આ.

માયાનો ખજાર—પ્રથમ ખંડ. પ્રસિદ્ધ વાર્તા લેખક ગિ. આપટેની મરાઠી ઉપરથી આધુનિક સમયની

સામાજિક નવલકથા. કિં. રૂ. દોઢ. (બીજો ભાગ પણ છપાય છે.)

ધર્મનો જય—અથવા મહારાજા મહારાવની કાર-કીર્તિનાં સ્હાહાત્રણ વર્ષ-કિં. રૂ. સવા.

મહારી કમલા અને બીજી વાતો—લેખક કનૈયાલાલ મ. શેઠલાલ મુ. નશી (ધનશ્યામ) કિં. રૂ. સવા.

ચક્રવર્તી અશોક—( ઐતિહાસિક ) કિં. રૂ. બે.

તૂરજહાન—( ઐતિહાસિક ) કિં. બાર આના.

અનંગસરમ—પ્રો. જેઠનની વાર્તાનો અનુવાદક કિં. રૂ. અર્ધો.

નીલનેની “ “ કિં. રૂ. અર્ધો.

ચાખેરવાલી—એટલે આંખની કણી ! સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર દ્વિત. ખંડ ૧-૨ જેઠ ખંડની કિં. રૂ. ૧-૧૨-૦

કમલિની—( સામાજિક ) કિં. રૂ. એક.

ઉષા—કા. દ. કવિ દ્વિત સામાજિક. કિં. રૂ. સવા.

લખો—જીવનસાસ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

# કવિતા-સાહિત્યનાં નવીન પુસ્તકો.

**ગીતાંજલિ**—સર સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરને “ગીતાંજલિ” નામે જે કાવ્યગ્રંથ માટે સવાલાખ રૂનું “નોબલ પ્રાઇઝ”

મળ્યું હતું, તે જગવિખ્યાત ગ્રંથનું ગદ્ય તથા પદ્યમાં ખાસ પરવાનગીથી કરેલું ભાષાન્તર. કર્તા મણિલાલ હરીભાઈ દેસાઈ. કિંમત રૂ. સવા.

**સ્મરણસંહિતા**—એક સચિત્ર કરુણ પ્રશસ્તિ. લેખક નંભો દિવેટીઆ. પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના લાંબા ઉપોદ્ઘાત સાથે. કિં. રૂ. સવા.

**નૂપુરઝંકાર**—નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ કૃત ત્રીજો કાવ્ય સંગ્રહ. વિસ્તૃત ટીકા તથા કવિત દેવીના ચિત્ર સહિત કિં. રૂ. એક.

**મેઘદૂત**—હાનાલાલ દલપતરામ કવિકૃત મૂળ સાથે સમશ્લોકી ભાષાન્તર. ટીકા સહિત. કિં. બાર આના.

**ભણકાર**—પ્રો. બી. કે. ઠાકોર કૃત કાવ્યોનો સંગ્રહ. સમજ તથા ટિપ્પણ સાથે. કિં. રૂ. બે.

**દીવાળે સાગર**—સાગર કૃત ગઝલો-ભજનો-વગેરેનો ૫૦૦ પૃષ્ઠનો મોટો સંગ્રહ. સુદીઝમના ખાસ શબ્દોના કોશ તથા નારદ ભક્તિસૂત્ર સાથે. કિંમત રૂ. અઢી.

**હૃદય-પુષ્પાંજલિ**—ગીતાંજલિના ભાષાન્તરકાર “મસ્ત મણિ” કૃત નવીન કાવ્યોનો સંગ્રહ. કિં.રૂ.પોણા.

**પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ**—સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કૃત યુરોપ યાત્રાનાં કાવ્યોનો સુંદર સંગ્રહ કિં. રૂ. દોઢ.

ગળાવાનું દેકાણું:—જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

પીરંમથાહ રોક;—અમદાવાદ.